ING Economisch Bureau

Visie op regio's in 2014

ING

Colofon

Eindredactie
Ferdinand Nijboer

Auteurs
Henk van den Brink
Thijs Geijer
Rico Luman
Ferdinand Nijboer

Inhoudsopgave

Voorwoord 5

1 **De regionale economie** 7

2 **Groningen** 13
Oost-Groningen 15
Delfzijl en omgeving 16
Overig Groningen 17

3 **Friesland** 19
Noord-Friesland 21
Zuidwest-Friesland 22
Zuidoost-Friesland 23

4 **Drenthe** 25
Noord-Drenthe 27
Zuidoost-Drenthe 28
Zuidwest-Drenthe 29

5 **Overijssel** 31
Noord-Overijssel 33
Zuidwest-Overijssel 34
Twente 35

6 **Gelderland** 37
Veluwe 39
Achterhoek 40
Arnhem-Nijmegen 41
Zuidwest-Gelderland 42

7 **Utrecht** 43

8 **Flevoland** 45

9 **Noord-Holland** 47
Kop van Noord-Holland 49
Alkmaar en omgeving 50
IJmond 51
Agglomeratie Haarlem 52
Zaanstreek 53
Groot-Amsterdam 54
Het Gooi en Vechtstreek 55

10 **Zuid-Holland** 57
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek 59
Agglomeratie 's-Gravenhage 60
Delft en Westland 61
Oost-Zuid-Holland 62
Groot-Rijnmond 63
Zuidoost-Zuid-Holland 64

11 **Zeeland** 65
Zeeuwsch-Vlaanderen 67
Overig Zeeland 68

12 **Noord-Brabant** 69
West-Brabant 71
Midden-Brabant 72
Noordoost-Brabant 73
Zuidoost-Brabant 74

13 **Limburg** 75
Noord-Limburg 77
Midden-Limburg 78
Zuid-Limburg 79

Contactpersonen 80

Disclaimer 82

Voorwoord

In november 2013 sprak het Centraal Bureau van de Statistiek het verlossende woord: Nederland is uit de recessie. De reeks van opeenvolgende kwartalen met economische krimp is daarmee voorbij. Tegelijkertijd leeft het besef dat dit herstel heel pril en vrij gematigd is. Een economisch groeicijfer van 0,1% is niet echt het getal waarbij de vlag wordt uitgestoken. Maar het is een begin en we kunnen weer vooruit kijken.

Economische gegevens zijn van wezenlijk belang voor het bedrijfsleven. Ze vertellen iets over de kansen die er liggen en over mogelijkheden om deze kansen te benutten. Hoe specifieker de gegevens over het eigen bedrijf, maar ook over de relevante markten zijn, des te beter kan de ondernemer of de bestuurder afwegen welke beslissingen strategisch de juiste zijn. Het rapport dat u nu voor u heeft, biedt u dergelijke inzichten. Ook kunt u gebruik maken van speciaal ontwikkelde programma's, zoals de bedrijvenscan en de conditietest, die beiden iets zeggen over het vermogen van het bedrijf om te concurreren. Daarnaast kan uw relatiemanager advies geven over strategische richtingen voor uw onderneming.

De ervaring en kennis die de economen van het ING Economisch Bureau bezitten, maken het mogelijk om een heldere kijk te bieden op de ontwikkelingen in uw regio. Op basis van historische cijfers en actuele economische ontwikkelingen kunnen wij onze visie geven op de te verwachten economische prestaties in uw regio. Ik hoop en vertrouw erop dat deze relevante informatie u helpt om het ondernemen makkelijker te maken en dat het u inzicht geeft in de kansen die zich in 2014 voordoen.

Ik wens u een mooi, ondernemend en succesvol 2014

Annerie Vreugdenhil

1 De regionale economie

Henk van den Brink

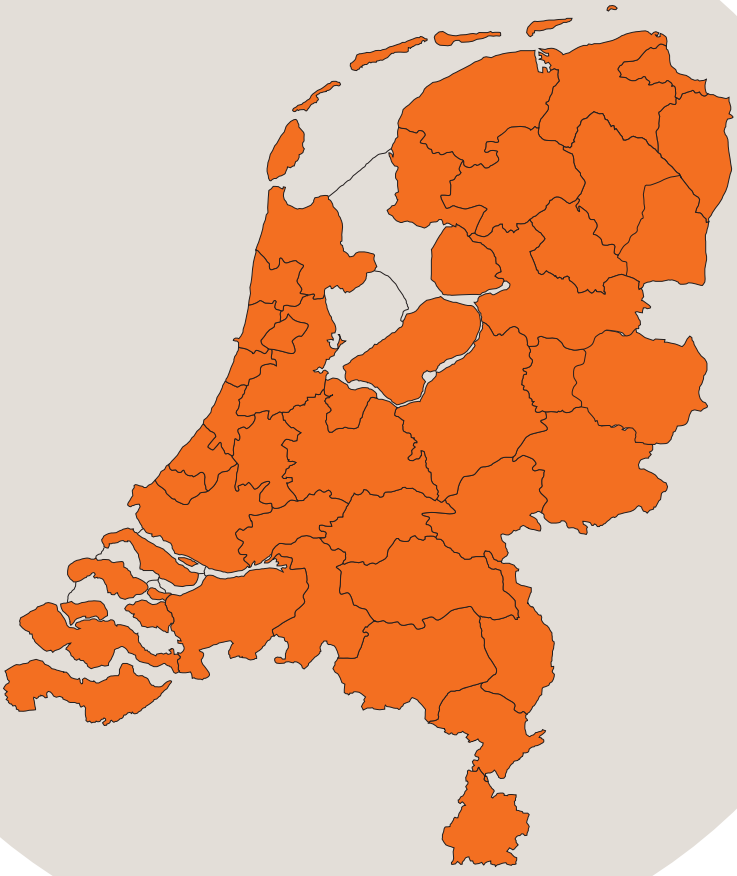

Regio econoom

Ferdinand Nijboer

Regio econoom

Werkloosheid loopt in diverse provincies in 2014 nog fors op

In 2014 groeit de economie in de meeste provincies, maar is er van dalende werkloosheid nog geenszins sprake. In de noordelijke provincies stagneert de regionale economie, terwijl alleen in Flevoland sprake is van een groei (+1,2%) die naar verwachting ruim boven het Nederlandse gemiddelde van +0,5% ligt. Het herstel op de arbeidsmarkt loopt achter op dat van de conjunctuur. Hierdoor zullen ook in 2014 nog vele banen verdwijnen, vooral in de zorg- en publieke sector. De werkloosheidsgroei varieert echter sterk per provincie. De toename is relatief het sterkst in Groningen en Flevoland. De gemiddelde werkloosheidspercentages lopen in 2014 naar verwachting uiteen van 6,5% in Zeeland tot 12,5% in Flevoland.

Economie gaat in 2014 langzaam de goede kant op

Na twee jaren van forse krimp ziet het er naar uit dat de Nederlandse economie in 2014 weer groeit. Het groeitempo zal met 0,5% nog wel zeer bescheiden zijn. De opleving van de economie is vooral te danken aan een toename van de export. In de verwerkende industrie en het transport – de sectoren die naar verhouding meer op het buitenland zijn gericht – is de stemming van ondernemers al duidelijk aan de beterende hand. De verwachting is dat de economieën van de eurozone en de VS – beide belangrijke afzetgebieden van Nederlandse bedrijven – in 2014 een versnelling hoger schakelen.

Terwijl de export volgend jaar groeit, zal de binnenlandse vraag voor het derde jaar op rij afnemen. De krimp zal wel minder groot zijn. Consumenten worden geleidelijk minder somber, onder andere doordat zich op de huizenmarkt een omslag lijkt af te tekenen. Deze zal resulteren in meer verkochte huizen. Positief is dat er in 2014 een einde lijkt te komen aan de koopkrachtdaling. Dat huishoudens toch voorzichtig blijven, komt vooral door de werkloosheid die verder oploopt. Het herstel van de Nederlandse economie zal volgend jaar nog te zwak zijn om voor voldoende banen te zorgen. Daarnaast is de onzekerheid over eventueel aanvullende bezuinigingsmaatregelen niet verdwenen.

Bij een aanhoudend exportgeleid herstel van de economie zullen bedrijven hun investeringen weer iets opschroeven. Door een toename van de productie zal de behoefte aan nieuwe machines en materieel toenemen, hoewel de momenteel zeer lage bezettingsgraad bij industriële bedrijven wel een rem zet op het investeringsherstel.

Flevoland en Noord-Brabant koplopers

Het landelijke economische beeld komt overeen met dat in de meeste provincies. Evenals in 2014 zijn de verschillen in regionale groei niet al te groot en ook minder hoog dan vóór 2011. Dit beeld lijkt te passen bij dat van een laag nationaal groeipad. In de periode 2011-2014 varieert de nationale groei tussen -1% en +1%. Ook in de jaren daarna zal naar verwachting het groeipad niet meer de gemiddelde 2,5% halen van de vijftien jaar voor het begin van de recessie in 2009. Bij de nieuwe economische realiteit past een groeipad van circa 1,25% en kleinere verschillen tussen provincies.

Flevoland is naar verwachting de provincie met de hoogste groei in 2014 (1,2%) (tabel 1). Noord-Brabant neemt de tweede plaats in en heeft in absolute zin de hoogste groei (+€ 300 miljoen). De combinatie van de vooraanstaande positie van de exportgerichte industrie in Noord-Brabant en de positieve vooruitzichten voor de met name buitenlandse vraag vormt de groeimotor voor deze provincie.

Flevoland is de jongste provincie met een in vergelijking met Nederland zeer jonge bevolking en een bevolkingsgroeipercentage dat het tweevoudige is van dat in Nederland. Daardoor kan de totale consumptie ondanks koopkrachtverlies bij de individuele consument en de hoge werkloosheid toch groeien en de economie stimuleren. De economie van Flevoland heeft echter een relatief gering aandeel van nog geen 2% in de nationale economie. De bovengemiddelde groei van 1,2% in 2014 stelt weinig voor in vergelijking met die in de drie provincies die de grootste bijdragen leveren aan het Nederlandse BBP: Zuid-Holland (22%), Noord-Holland (18%) en Noord-Brabant (15%) (figuur 1). Dit zijn de drie provincies die na Flevoland de hoogste economische groei laten zien.

Tabel 1 Top 3 provincies naar economische groei in 2013 en 2014

2013		2014	
1 Groningen	+0,5%	1 Flevoland	+1,2%
2 Flevoland	- 0,7%	2 Noord-Brabant	+0,8%
3 Noord-Holland	- 0,8%	3 Noord-Holland	+0,7%

Bron: ING Economisch Bureau

Noord- en Zuid-Holland en Zeeland profiteren van aantrekkende export

Noord-Holland dankt de groei van 0,7% in 2014 (tabel 2) aan de prominent vertegenwoordigde en internationaal actieve

industrie in IJmond en Zaanstreek en logistiek en groothandel in Groot-Amsterdam (inclusief Schiphol). Daarnaast blijft Amsterdam nieuwe inwoners, bedrijven en (internationale) bezoekers trekken, die de groei stimuleren. Dankzij het verwachte exportherstel en de oververtegenwoordiging van groothandel en logistiek steekt ook de economische groei in Zuid-Holland (+0,6%) boven het gemiddelde uit. Rijnmond en het Westland zijn hierbij de kernregio's. ING verwacht ook voor Zeeland een groei van 0,6%, waarbij vooral de chemie en de voedingsmiddelenindustrie de trekkers zijn.

Groei economie in Overijssel en Utrecht conform Nederlandse gemiddelde

De ontwikkeling van de economie in Overijssel toont de meeste overeenkomsten met die in Nederland als geheel. Vooral dankzij het aantrekken van de exporterende industrie en de stabiele groeifactor die de voedingsindustrie is groeit de regionale economie naar verwachting met 0,5%. De economische groei in Utrecht ligt met 0,4% ook in de buurt van de landelijke groei. De vooruitzichten blijven wel achter bij de groei in bijvoorbeeld Groot-Amsterdam, omdat Utrecht, gezien de samenstelling van de regionale economie minder profiteert van het aantrekken van de goederenexport.

Figuur 1 Het belang van de provincies in de Nederlandse economie in 2013

Bron: ING Economisch Bureau

Groei Gelderse en Limburgse economie beperkt door sterkere aanwezigheid krimpsectoren

Gelderland heeft nog minder voordeel van het aantrekken van de export. Vooral de hier oververtegenwoordigde zorgsector, die na decennia van groei in 2014 voor het eerst krimpt, zet een rem op het herstel. Ook in Limburg wordt de lichte groei van de regionale economie ondersteund door de aantrekkende export in industrie en logistiek. De groei wordt in Limburg echter getemperd door krimp in de bouw, detailhandel en bij de overheid, sectoren die net als de zorg ook in omvang afnemen in 2014.

Tabel 2 Economische groei provincies in 2013 en 2014

	Groei 2013	Groei 2014
Groningen	0,5%	0,1%
Friesland	- 1,1%	0,0%
Drenthe	- 1,4%	- 0,1%
Overijssel	- 1,3%	0,5%
Flevoland	- 0,7%	1,2%
Gelderland	- 1,3%	0,2%
Utrecht	- 1,1%	0,4%
Noord-Holland	- 0,8%	0,7%
Zuid-Holland	- 1,1%	0,6%
Zeeland	- 1,9%	0,6%
Noord-Brabant	- 1,2%	0,8%
Limburg	- 1,7%	0,3%
Nederland	**- 1,0%**	**0,5%**

Bron: ING Economisch Bureau

Nulgroei noordelijke economie door bezuinigingen

In de drie noordelijke provincies is de economische groei vrijwel nihil. In Groningen telt de aantrekkende industriële export door de dominantie van aardgas - waardoor deze provincie in 2013 als enige groeit - minder zwaar mee in het verwachte groeiherstel. De terugval in de Groningse groei van 0,5% in 2013 naar 0,1% komt grotendeels door de bovengemiddelde vertegenwoordiging van twee krimpende sectoren: de overheid en de zorgsector. Ook in Friesland is er in 2014 sprake van stilstand. Vooral het zuidelijk deel van Friesland herpakt zich snel dankzij de aanwezigheid van de exportgerichte industrieën agrifood, machines en transportmiddelen. Deze opleving wordt echter teniet gedaan door de dominantie van krimpsectoren zoals overheid, zorg en financiële instellingen in het grotere Noord-Friesland.Ook in Drenthe voorkomen de aangekondigde of reeds in gang gezette bezuinigingen in de publieke en zorgsector dat de provinciale economie al in 2014 uit de rode cijfers komt. De in deze provincie sterk gefundeerde elektrotechnische, chemische en voedingsmiddelenindustrie zijn als exportgerichte sectoren wel de groeimotoren die de Drentse economie weer bij de hand zullen moeten nemen.

De werkloosheid blijft oplopen in alle regio´s

De ontwikkeling van de werkloosheid was in 2013 nog slechter dan een jaar geleden werd verwacht. Het gemiddelde percentage is waarschijnlijk 8,3%. Niet alleen de economische krimp pakt met -1,0% hoger uit, ook het banenverlies versnelde nog meer dan verwacht. In de tweede helft van 2011 begon de trend van een snel toenemend aantal werklozen al, maar het tempo versnelde eind 2012/begin 2013. Al met al kwamen er in twee jaar tijd 300.000 werklozen bij.

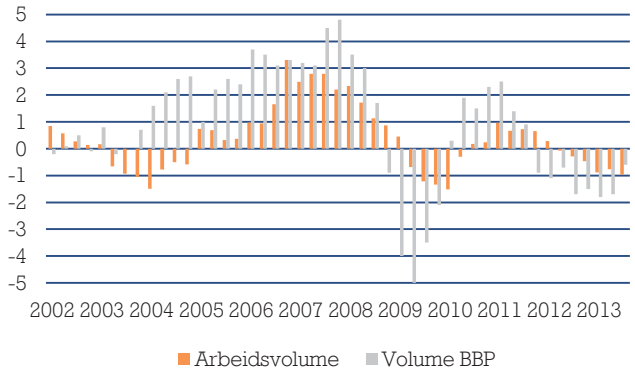
Tabel 3 Top 3 economische groei- en krimpregio's in 2013 en 2014

2013		2014	
1 Overig Groningen	+1,3%	1 Delft en Westland	+1,3%
2 Zaanstreek	- 0,2%	2 Zuidoost-Brabant	+1,2%
3 Delft en Westland	- 0,4%	3 Flevoland	+1,2%
38 Zuid-Limburg	- 1,9%	38 Noord-Drenthe	- 0,4%
39 Delfzijl en omgeving	- 2,3%	39 Kop Noord-Holl.	- 0,4%
40 Zeeuws Vlaanderen	- 2,6%	40 Oost-Groningen	- 0,6%

Bron: ING Economisch Bureau

In de laatste drie maanden van 2012 en de eerste maanden van 2013 nam de werkloosheid toe met gemiddeld ruim 20.000 per maand. In de loop van het jaar is het tempo afgezwakt en in de periode augustus-oktober zelfs gedaald (van 694.000 naar 674.000). ING Economisch Bureau gaat er echter vanuit dat deze ontwikkeling een vertekend beeld geeft van de arbeidsmarkt. Deze reageert doorgaans vertraagd op de ontwikkeling van de conjunctuur (figuur 2).

Figuur 2 Ontwikkeling BBP versus arbeidsvolume per kwartaal (% mutatie jaar-op-jaar)

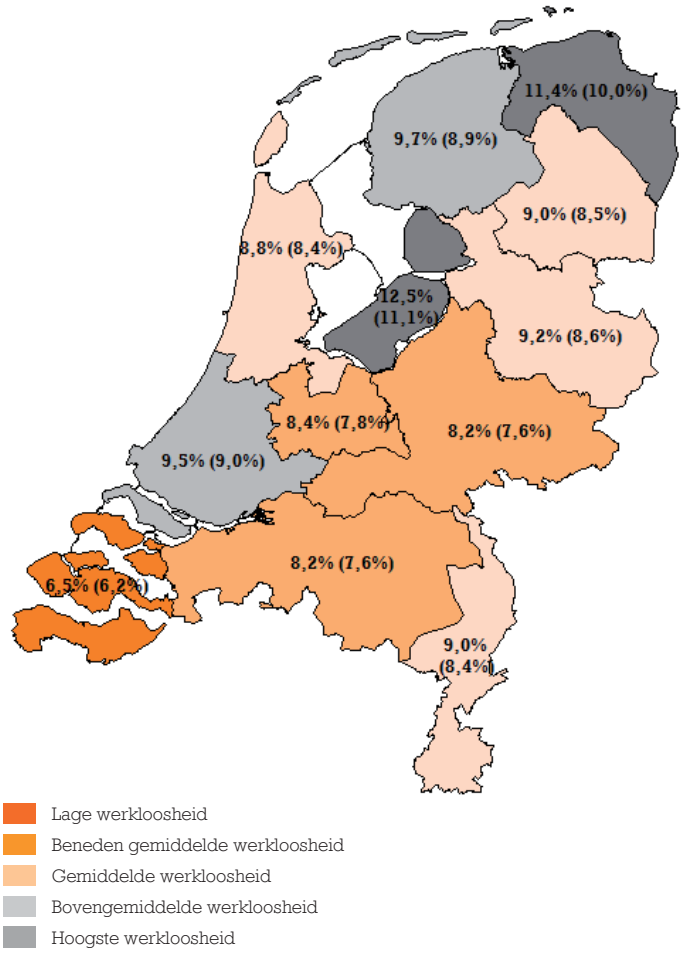
Bron: ING Economisch Bureau

Vanwege dit na-ijleffect van de economische crisis ligt een verdere stijging van het gemiddelde werkloosheidspercentage naar 9,0% in 2014 in het verschiet.
Sinds 2013 ontkomt vrijwel geen enkele sector aan fors banenverlies. Alleen het aantal banen in de agrarische sector en in informatie en communicatie blijft gelijk, terwijl het banenverlies in de arbeidsintensieve sectoren handel, horeca en vervoer beperkt bleef. In de bouw, de industrie en de zakelijke en financiële dienstverlening daalt het aantal banen al sinds 2009. In zowel bouw als industrie daalde het aantal banen (van werknemers en zelfstandigen samen) met circa 80.000 in de financiële sector met 40.000 en in de zakelijke dienstverlening zelfs met 100.000.

De sector openbaar bestuur en overheid voelt sinds 2011 langzaam maar zeker de in de loop van 2010 aangekondigde sanering van het ambtenarenapparaat. Bij de overheid verdwenen circa 40.000 banen van werknemers, in het onderwijs 20.000. De arbeidsintensieve sector gezondheids- en welzijnszorg handhaafde zich tot en met 2012 als banenmotor, maar verliest in 2013 naar schatting ruim 30.000 banen.

Aangezien het banenverlies door vrijwel alle sectoren heen blijft lopen, krijgen alle regio's te maken met oplopende werkloosheid in 2014. De regionale verschillen zijn echter aanzienlijk (figuur 3).

Figuur 3 Verwachte werkloosheidspercentages in 2014 (en 2013) per provincie

Bron: ING Economisch Bureau

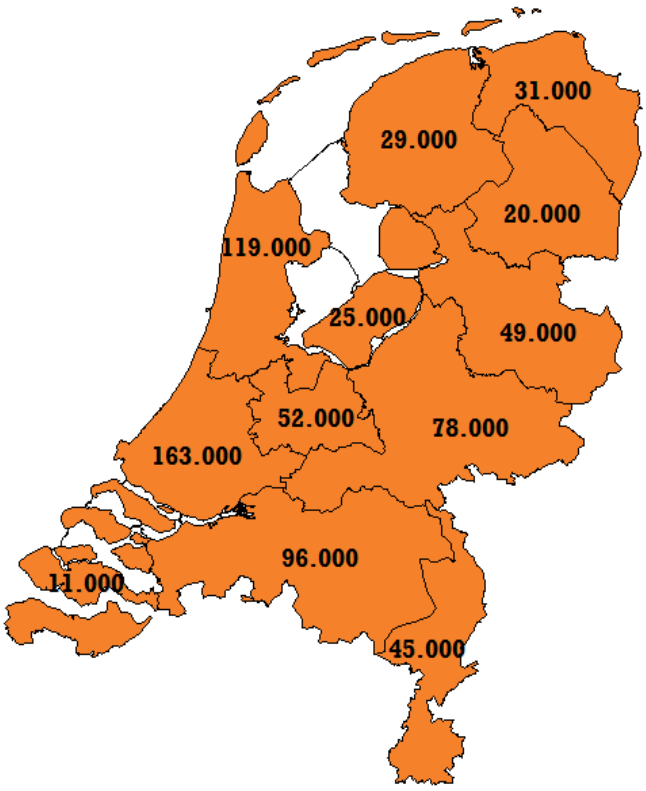
In Flevoland en Groningen zal de gemiddelde werkloosheid ruim boven de 10% uitkomen. Ook Zuid-Holland, dat met naar schatting 163.000 werklozen in 2014 voor bijna een kwart bijdraagt aan de totale werkloosheid, heeft met 9,5% een bovengemiddeld hoge werkloosheid. Zeeland blijft de positieve uitschieter, met in 2014 een werkloosheid van circa 6,5%, ruim onder het geraamde landelijke gemiddelde van 9,0%.

Hoogste werkloosheidspercentages in Flevoland en Groningen

Sinds 2012 heeft Flevoland het hoogste werkloosheidspercentage van alle Nederlandse provincies. De werkloosheid loopt naar verwachting op van circa 11% in 2013 naar 12,5% in 2014, ruim boven de nationale percentages.
De snelle groei van het aantal werklozen in Flevoland is het gevolg van een relatief hoge toetreding van jongeren tot de arbeidsmarkt en het geringe banenscheppend vermogen van de regio. Door de kwakkelende zakelijke dienstverlening staat de werkgelegenheid zelfs onder druk. Binnen Flevoland

zijn de verschillen overigens groot: in Lelystad is deze fors boven het gemiddelde en in de Noordoostpolder en Urk zijn er veel minder mensen werkloos.
Groningen en in mindere mate Friesland en Drenthe kennen ook een bovengemiddelde werkloosheid. De noordelijke provincies hebben vanouds een hogere werkloosheid dan geheel Nederland, maar het verschil werd tot 2012 steeds kleiner. Met de terugkeer van de recessie in 2012 en 2013 is de positieve tendens helaas stopgezet, vooral in Groningen. De oorzaak hiervoor is het banenverlies in de zorg- en publieke sector. Deze in Groningen bovenmatig vertegenwoordigde sectoren krimpen in 2014 in economische omvang èn in arbeidsvolume. Door de geplande concentratie van de noordelijke Rijksdiensten in de stad Groningen zullen Friesland en Drenthe de effecten van het krimpende ambtenarenapparaat sterker voelen dan Groningen. Bezuinigingen op de welzijnszorg en de nieuwe Participatiewet tikken hard aan in het noorden, zeker in een regio als Oost-Groningen waar weinig werk is en het sociale werkvoorzieningsbedrijf Wedeka de grootste werkgever is.
Binnen de noordelijke provincies verschilt de ontwikkeling van de werkloosheid in sterke mate. Een andere samenstelling van productiestructuur en beroepsbevolking impliceert uiteenlopende niveaus en leidt ook tot een gunstig of minder gunstig toekomstperspectief. In Zuidoost-Drenthe bijvoorbeeld stijgt de beroepsbevolking nauwelijks, maar zal de vraag naar personeel voor het industrieel cluster in Emmen

Figuur 4 Verwachte spreiding gemiddelde werkloze beroepsbevolking (718.000) in 2014 per provincie

Bron: ING Economisch Bureau

toenemen. Hierdoor zal vroeg of laat zelfs de spanning op dit segment van de arbeidsmarkt weer oplopen.
Overigens is in 2014 de totale werkloze beroepsbevolking in Flevoland en de drie noordelijke provincies samen (105.000) een stuk lager dan die in Noord-Holland (119.000) en Zuid-Holland (163.000) (figuur 4).

Hoge werkloosheid in vier grote steden in de Randstad

In de drie Randstad provincies (Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht) tezamen woont in 2014 bijna de helft van de werkloze beroepsbevolking. De voor 2014 verwachte percentages verschillen sterk, zowel tussen als binnen de provincies. Voor Zuid-Holland wordt een werkloosheid van 9,5% voorzien, hoger dan het Nederlandse gemiddelde van 9,0%. In Noord-Holland (8,8%) en Utrecht (8,4%) is deze in 2014 naar verwachting lager. De vier grote steden kenden in het derde kwartaal van 2013 een hoge tot zeer hoge werkloosheid. In Rotterdam bedroeg deze zelfs 14,5%. In Amsterdam (10,5%), Den Haag (10,3%) en Utrecht (8,9%) waren deze percentages weliswaar minder hoog, maar lagen duidelijk boven het nationale gemiddelde.
In Noord-Holland hapert de Amsterdamse banenmotor (goed voor 60% van de Noord-Hollandse banen). De werkloosheid is door de vele reorganisaties in de zakelijke en financiële dienstverlening fors toegenomen. Naast het banenverlies verhoogt ook de toename van de voor de arbeidsmarkt beschikbare beroepsbevolking de werkloosheid. De arbeidsparticipatie in Noord-Holland bereikte in 2013 met 74,8% een record. De grote aantallen studenten die zich na verlenging van hun studieperiode vroeg of laat toch hebben gemeld op de arbeidsmarkt vormen een groot deel van deze nieuwe werkzoekenden. Het effect van de crisis is dat niet al deze jongeren een baan kunnen vinden in hun eigen vakgebied en daardoor de mismatch op de arbeidsmarkt groter dreigt te worden.
De bovengemiddelde werkloosheid in Zuid-Holland is deels het gevolg van de prominente rol van de grote steden: in Rotterdam en Den Haag woont 30% van de beroepsbevolking. De oververtegenwoordiging in Rijnmond van logistieke en bouwbedrijven, sectoren die het al langere tijd zwaar te verduren hebben, heeft geleid tot een hoog banenverlies. De inkrimping van de overheid pakt ongunstig uit voor de Haagse arbeidsmarkt, ook in de jaren na 2014.
Evenals in Zuid-Holland draagt ook in Utrecht de publieke sector bovengemiddeld bij aan de economie. Het zijn de twee provincies die het meest gevoelig zijn voor bezuinigingen en reorganisaties bij overheidsinstellingen.
Utrecht kende altijd een relatief lage werkloosheid, maar in 2013 is het aantal mensen zonder baan snel gestegen. Dit is het gevolg van zowel de groei van het aantal toetreders op de arbeidsmarkt als het afgenomen aantal banen. Eind oktober 2013 telde Utrecht ruim 40.000 niet-werkende werkzoekenden, 44% meer dan een jaar ervoor en een hogere stijging dan nationaal. Het aantal openstaande vacatures daalde in dezelfde periode met een zesde. In de stad Utrecht is de werkloosheid lager dan in de andere drie grote steden, maar de jeugdwerkloosheid loopt ook hier snel op, ook onder hoogopgeleide werkzoekenden.

Werkloosheid in Gelderland lager en in Overijssel fractie boven Nederlandse gemiddelde

Gelderland en Overijssel kenmerken zich door een sectorstructuur die weinig uitschieters kent in vergelijking met die van heel Nederland. Alleen banen in industrie en bouw zijn oververtegenwoordigd in deze provincies.

De werkloosheid in Gelderland ligt doorgaans ongeveer een half procentpunt onder het Nederlandse gemiddelde, die in Overijssel op een fractioneel hoger niveau. Voor 2014 verwacht ING Economisch Bureau voor Gelderland een werkloosheid van 8,2% en voor Overijssel van 9,2%, tegenover een Nederlands gemiddelde van 9,0%.
In Gelderland slonk het aantal vacatures flink en nam het aantal niet-werkende werkzoekenden met een derde toe, maar dat is minder fors dan nationaal. Binnen Gelderland hebben de Veluwe, de Achterhoek en Zuidwest-Gelderland een relatief lage, maar ook snel oplopende, werkloosheid. De kwalitatieve mismatch tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt is vooral op de Veluwe en in de Betuwe een probleem. In de Achterhoek is er vanwege vergrijzing en een krimpende bevolking een relatief sterke vervangingsvraag van personeel, waardoor de werkloosheid gedrukt wordt. De regio Arnhem-Nijmegen heeft de laatste jaren een iets hoger werkloosheidspercentage dan landelijk.
In Overijssel bestaan tussen de regio's verschillen in bevolkingsopbouw die zorgen voor verschillen in werkloosheid. Zo heeft Noord-Overijssel een relatief jonge bevolking, waardoor het meer last heeft van de opgelopen jeugdwerkloosheid. Op termijn kan deze regio, gezien de landelijke vergrijzing, juist profiteren van de bevolkingsopbouw. In Twente is de vergrijzing groter, waardoor een grotere vervangingsvraag bestaat. De werkloosheid ligt iets boven het Nederlandse niveau. Toch zijn er nog een flink aantal vacatures in technische en industriële beroepen. Zuidwest-Overijssel heeft de laatste jaren een relatief stabiel werkloosheidspercentage gekend.

Zeeland en Noord-Brabant kennen laagste werkloosheidspercentages van het land; Limburg op Nederlandse niveau

Ook in 2014 kent Zeeland in zowel absolute als relatieve zin de laagste werkloosheid in Nederland: 11.000 werklozen oftewel 6,5%. Ook de Zeeuwse arbeidsmarkt kent echter een duidelijke stijging van het aantal werklozen. Vooral in de industrie in Zeeuws-Vlaanderen was er banenverlies. Door het belang van de landbouw en het toerisme is de Zeeuwse arbeidsmarkt meer dan in andere provincies afhankelijk van de seizoenen. Het goede zomerseizoen was dan ook gunstig voor de werkgelegenheid in de horeca.
Ook de Brabantse werkloosheid handhaaft zich ondanks een forse toename op een beduidend lager niveau dan nationaal. De provincie profiteert van een bovengemiddelde economische groei en aantrekkende banengroei in de innovatieve en exportgerichte maakindustrie. ING Economisch Bureau verwacht dat de werkloosheid oploopt van 7,6% in 2013 naar 8,2% in 2014.
Al met al loopt het aantal werklozen in 2014 wel op tot bijna 100.000. De stijging doet zich met name voor bij hoger opgeleiden. De niveaus van de werkloosheid verschillen binnen de provincie. In Zuidoost-, West- en Midden-Noord-Brabant ligt het percentage werklozen iets hoger dan gemiddeld in Brabant, in het zuidoosten juist lager en in het noordoosten op het provinciale gemiddelde.
De Limburgse werkloosheid stijgt iets sneller dan nationaal, waardoor de werkloosheidspercentages die in 2011 en 2012 nog onder het Nederlandse niveau lagen, in 2013 en 2014 op hetzelfde peil liggen als nationaal: 8,4% in 2013 en 9,0% in 2014. Evenals in Brabant doet de stijging van het aantal werkzoekenden zich in Limburg vooral voor bij hoger opgeleiden. Deels zijn dit jongeren die moeite hebben om een eerste baan te vinden, ondanks dat er ruim 3.300 banen worden aangeboden. De Limburgse kwalitatieve mismatch tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt blijft dus groot. Midden- en vooral Noord-Limburg hebben een lager werkloosheidspercentage dan Zuid-Limburg.

Tabel 4 Regionale economische groei in 2013 en 2014

Regio	Groei 2013	Groei 2014
Oost-Groningen	- 1,8%	- 0,6%
Delfzijl en omgeving	-2,3%	+0,2%
Overig Groningen	+1,3%	+0,4%
Noord-Friesland	- 0,9%	- 0,3%
Zuidwest-Friesland	- 1,4%	+0,4%
Zuidoost-Friesland	- 1,4%	+0,2%
Noord-Drenthe	- 1,1%	- 0,4%
Zuidoost-Drenthe	- 1,7%	0,0%
Zuidwest-Drenthe	- 1,5%	+0,1%
Noord-Overijssel	- 1,0%	+0,6%
Zuidwest-Overijssel	- 1,5%	+0,2%
Twente	- 1,5%	+0,6%
Veluwe	- 1,2%	+0,1%
Achterhoek	- 1,5%	+0,2%
Arnhem / Nijmegen	- 1,1%	+0,3%
Zuidwest-Gelderland	- 1,3%	+0,6%
Utrecht	- 1,1%	+0,4%
Kop van Noord-Holland	- 1,5%	- 0,4%
Alkmaar en omgeving	- 1,2%	+0,1%
IJmond	- 0,9%	+0,8%
Agglomeratie Haarlem	- 0,8%	+0,4%
Zaanstreek	- 0,2%	+0,9%
Groot-Amsterdam	- 0,5%	+1,1%
Het Gooi en Vechtstreek	- 1,2%	+0,4%
Aggl. Leiden/Bollenstreek	- 0,8%	+0,7%
Aggl.'s-Gravenhage	- 0,8%	0,0%
Delft en Westland	- 0,4%	+1,3%
Oost-Zuid-Holland	- 1,6%	+0,2%
Groot-Rijnmond	- 1,2%	+0,9%
Zuidoost-Zuid-Holland	- 1,5%	+0,6%
Zeeuws-Vlaanderen	- 2,6%	+1,1%
Overig Zeeland	- 1,5%	+0,2%
West-Noord-Brabant	- 1,1%	+0,8%
Midden-Noord-Brabant	- 1,2%	+0,4%
Noordoost-Noord-Brabant	- 1,3%	+0,4%
Zuidoost-Noord-Brabant	- 1,3%	+1,2%
Noord-Limburg	- 1,2%	+0,8%
Midden-Limburg	- 1,5%	+0,3%
Zuid-Limburg	- 1,9%	+0,1%
Flevoland	- 0,7%	+1,2%

Bron: ING Economisch Bureau

2 Groningen

Henk van den Brink

Regio econoom

Oost-Groningen

Delfzijl en omgeving

Overig Groningen

Groningen

Enige provincie met groei in 2013 èn 2014

- **Hoewel de groei in 2014 met +0,1% naar verwachting minimaal is en lager dan in 2013 (+0,5%), is Groningen de enige van de twaalf provincies die in twee opeenvolgende jaren groei realiseert.**
- **De winning van aardgas is verantwoordelijk voor deze uitzonderingspositie.**
- **De sterk vertegenwoordigde krimpsectoren overheid en zorg zijn verantwoordelijk voor het terugvallen van het groeipercentage.**
- **Ook de werkloosheid loopt hierdoor sterk op: van 7,7% in 2012 naar 11,5% in 2014. De lange termijn tendens van kleinere verschillen met het nationale werkloosheidspercentage wordt hiermee onderbroken.**
- **Positief is dat voor de lange termijn de regionale economie voldoende groeipotentieel heeft.**

Hoge belang aardgas leidt tot groei in 2013 en 2014

De provinciale economie is circa € 23 miljard groot, een aandeel van 4,5% in de nationale economie. De delfstoffenwinning is met een aandeel van 35% in de productiestructuur zeer dominant. Omdat in 2013 als gevolg van een strenge winter de aardgasleveranties flink toenamen, is delfstoffenwinning één van de weinige sectoren die in dit jaar productiegroei heeft gerealiseerd. Dit verklaart de 0,5% groei die Groningen in 2013 kan verwachten. Voor 2014 wordt uitgegaan van een stabilisatie van de productie in de sector delfstoffenwinning. De terugval in de Groningse groei in 2014 tot 0,1% komt grotendeels door de bovengemiddelde vertegenwoordiging van de publieke en zorgsector. Beide sectoren kampen in 2014 met achteruitgang. De aantrekkende industriële export telt door de dominantie van aardgas minder zwaar mee in het verwachte groeiherstel. Alleen de papier- en machine-industrie zijn hier stevig geworteld. Voor de energiesector (het cluster 'Energy Valley' rond de Eemshaven) en post en telecommunicatie geldt dit overigens in nog sterkere mate.
Binnen de provincie groeien Overig Groningen (het gebied rond de stad Groningen en de Eemshaven) en - dankzij chemie, metaalindustrie en energie - Delfzijl en omgeving. De economie van Oost-Groningen telt te veel sectoren die in 2014 terugvallen en kent bovendien een forse bevolkingskrimp, waardoor hier sprake blijft van een achteruitgang van de regionale economie van 0,6%, de hoogste van Nederland.

Verschil met nationale werkloosheid loopt weer op

Ook in Groningen loopt de werkloosheid snel op, bovendien in een hoger tempo dan nationaal. Het verschil in werkloosheidspercentage ten opzichte van Nederland kende tot 2012 een dalende trend, maar dit loopt nu weer op. In 2012 was het gemiddelde percentage 7,7%, maar halverwege 2013 lag dit al op ruim 10%. De ontwikkeling op de arbeidsmarkt ijlt na op die van de conjunctuur, dus ook in 2014 zullen nog veel banen worden geschrapt, vooral in de zorg- en publieke sector. Gevreesd moet worden dat dit percentage dan ook oploopt naar circa 11,5%. De Groningse arbeidsmarkt is door de vele banen in de publieke en zorgsector momenteel extra kwetsbaar voor de overheidsbezuinigingen.

Stimulerend ondernemersklimaat voor starters

In de eerste drie kwartalen van 2013 nam het aantal Groningse starters met 2,2% toe tot 3.042. Ruim 70% is gevestigd in Overig Groningen, vooral in de stad Groningen. De aanwezige kennisinfrastructuur, de jonge en hoogopgeleide beroepsbevolking en de aantrekkelijke stedelijke leefomgeving vormen de ingrediënten voor een stimulerend ondernemersklimaat. Het aandeel in het totaal aantal starters in Nederland is met circa 3% overig klein en ligt met 11,4 starters per 1.000 mensen van de beroepsbevolking onder het nationale gemiddelde (12,4). In Oost-Groningen en vooral Delfzijl en omgeving ligt dit aantal nog een stuk lager.
Veruit de meeste starters behoren tot de sector zakelijke dienstverlening, de groei is echter met bijna 50% het sterkst in de retail (vooral 'e-tail') en de horeca (+15%). In industrie, bouw, groothandel, logistiek, financiële dienstverlening en zorg is in Groningen sprake van een afnemend aantal starters. Behalve voor de industrie en de zorgsector is dit conform de landelijke ontwikkeling.
De export kan de regionale economie in 2014 op sleeptouw nemen, zodat in 2015 verdere groei mogelijk is. De regio biedt een goede voedingsbodem voor samenwerking tussen kennisinstellingen en bedrijfsleven, op de thema's internationalisering, innovatie en duurzaamheid en in de sectoren energie, chemie, agrifood en zorg ('healthy ageing'). Startende bedrijfjes kunnen bijvoorbeeld inspelen op de uitdagingen die de 'biobased economy' biedt.

Ook krimp in 2014, de grootste in Nederland

- **De economie van Oost-Groningen krimpt in 2014 met -0,6%.**
- **Vooral sanering publieke sector houdt regio in de min.**
- **Ondernemingslust matig en aantal starters daalt tegen landelijke trend in.**

Oost-Groningen heeft te veel krimpsectoren naast een dalende bevolking

Na een economische teruggang van bijna 2% in zowel 2012 als 2013 is de verwachting dat in 2014 de krimp afzwakt tot -0,6%. Het aantrekken van de export in de in deze regio volop aanwezige industrie is verantwoordelijk voor deze afzwakking. Maar vooral omdat de publieke sector hier een sterke positie heeft en deze sector in 2014 de grootste krimp noteert, blijft Oost-Groningen in de min. Ook hier goed vertegenwoordigde sectoren zoals detailhandel, bouw en zorg krimpen in 2014. De bevolkingsgroei zorgt niet voor impulsen, want deze daalt al sinds 2007 in omvang en blijft dat volgens het CBS doen: van 149.000 nu tot 139.000 in 2040.

Oost-Groningen is met een economische omvang van € 2,7 miljard en een aandeel in het BBP van 0,5% een kleine speler. Het bedrijfsleven is traditioneel van samenstelling: AVEBE (zetmeel) en Smurfit Kappa (verpakkingen) zijn grote werkgevers. Ook de zorgsector verschaft veel werkgelegenheid, relatief veel meer dan nationaal. In vergelijking met Nederland heeft de regio ook veel bedrijfsvestigingen in de agrarische sector, de handel en de logistiek, maar weinig in de zakelijke en financiële dienstverlening.

Eén op de acht werkloos in 2014

In Oost-Groningen is de werkloosheid hoog en bovendien sinds 2011 veel sneller gestegen dan in de rest van de provincie Groningen en Nederland. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in de gehele provincie Groningen ruim 10%. Voor Oost-Groningen moet gevreesd worden dat de werkloosheid in 2014 oploopt tot circa 12%.

De regio wordt gekenmerkt door een in vergelijking met Nederland iets oudere en veel lager geschoolde beroepsbevolking (29,2% vs. 22,3%). Naar opleidingsniveau ligt in Oost-Groningen het aandeel laaggeschoolde niet-werkende werkzoekenden lager en het aandeel middelbaargeschoolde niet-werkende werkzoekenden fors hoger dan het Nederlandse gemiddelde.

Uitdagingen voor (startende) ondernemers

In de eerste drie kwartalen van 2013 waren er 644 starters, een fractie minder dan in 2012. Deze regio is een stuk minder ondernemend dan de meeste andere regio's: per 1000 personen van de beroepsbevolking startten tot en met september 9,9 personen een eigen onderneming (NL: 12,4). Hiermee neemt deze regio van de veertig onderscheiden landelijke de 33e plaats in.
De export kan de regionale economie in 2014 weer op sleeptouw nemen, zodat in 2015 weer groei mogelijk is. Het draait ook in Oost-Groningen om innoveren en internationaliseren. Vooral de agri-export is kansrijk, want naar zetmeelproducten blijft internationaal veel vraag. Over de grens heen kijken zou voor ondernemers moeten beginnen bij het aangrenzende Nedersaksen, een Duitse groeiregio.

Economische positie Oost-Groningen in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Na zeven jaren krimp eindelijk weer groei

- **Voor Delfzijl en omgeving wordt in 2014 na zeven jaar achteruitgang een economische groei van 0,2% verwacht.**
- **Het aantrekken van de op export gerichte sectoren chemie en metaalindustrie zorgt voor impulsen.**
- **Het aantal starters is nog steeds te dun gezaaid.**

Na zeven magere jaren eindelijk opleving regionale economie

Met een geraamde 0,2% groei in 2014 is Delfzijl en omgeving voor het eerst sinds 2007 uit de rode cijfers. Voor 2013 wordt nog een krimp van 2,3% voorzien. Het aantrekken van de export in de in deze regio volop aanwezige industrie zorgt hiervoor. De bevolkingsgroei zorgt niet voor impulsen, want deze daalt al sinds 2004 in omvang en blijft dat volgens het CBS doen: van 2014 tot 2040 van 48.000 naar 41.000.

Delfzijl en omgeving is de regio met de geringste economische omvang (€ 1,5 miljard) van alle 40 regio's. Het aandeel in de nationale economie is 0,3%. In de sectorstructuur zijn in vergelijking met Nederland de industrie (vooral chemie en metaalproducten) en energievoorziening zeer dominant. Samen maken ze bijna de helft van de economie uit (in Nederland is dit aandeel 15%). Ook zeetransport is door de ligging aan de Eems een belangrijke sector, evenals de landbouw. Sectoren met een hogere toegevoegde waarde zoals zakelijke en financiële dienstverlening, maar ook de bouw en de publieke sector zijn in deze regio ondervertegenwoordigd.

Eén op de zeven werkloos in 2014

In Delfzijl en omgeving is de werkloosheid hoog en bovendien sneller opgelopen dan in de rest van het noorden en Nederland. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in de gehele provincie Groningen 10,2%. Omdat in de regio de werkloosheid doorgaans nog iets hoger ligt dan in de provincie kan de werkloosheid in 2014 oplopen tot circa 14%, een niveau dat in 2005 voor het laatste werd bereikt.

Deze regio wordt gekenmerkt door een in vergelijking met Nederland iets oudere en veel lager geschoolde beroepsbevolking (31,8% vs. 22,3%). Naar opleidingsniveau ligt in Delfzijl en omgeving het aandeel laaggeschoolde niet-werkende werkzoekenden een fractie lager en het aandeel middelbaargeschoolde niet-werkende werkzoekenden fors hoger dan het Nederlandse gemiddelde.

Minste starters, maar kansen voor 'biobased business'

Het aantal starters is in deze regio veruit het laagste van alle regio's. In de eerste drie kwartalen van 2013 waren er 171 starters, zeven meer dan in 2012. Positief is dat de groei (4,3%) wel hoger is dan nationaal (1,9%). Toch blijft deze regio verhoudingsgewijs een weinig ondernemende: per 1000 personen van de beroepsbevolking startten tot en met september 7,8 personen een eigen onderneming (NL: 12,4). Hiermee is deze regio nummer 40 (en laatst).

Kansen voor de regio liggen er vooral in de sectoren energie, chemie en landbouw en met name de samenwerkings- en exportmogelijkheden. Startende bedrijfjes kunnen inspelen op uitdagingen op het gebied van zowel duurzaamheid als innovatie die de 'biobased economy' biedt. Bedrijvigheid rond biobrandstoffen heeft bijvoorbeeld al een goede basis in Delfzijl.

Economische positie Delfzijl en omgeving in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Vergelijkbaar	Lager
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Enige regio die twee jaar op rij groeit

- **De economie van Overig Groningen groeit in 2014 met 0,4%.**
- **Ups en downs in dominante delfstoffenwinning vertroebelen beeld van gevarieerde productiestructuur.**
- **Hoog en toenemend aantal starters illustreert goede voedingsbodem voor ondernemerschap.**

Dankzij delfstoffenwinning groei in 2013 en 2014

In 2013 is Overig Groningen de enige van de veertig Nederlandse regio's die groei laat zien (+1,3%). In 2014 is het één van de vele groeiregio's, nota bene met een lager percentage (+0,4%). De delfstoffenwinning, die 43% uitmaakt van de regionale economie, is verantwoordelijk voor de uitzonderingspositie die deze regio doorgaans inneemt. 2013 was een prima jaar voor deze sector, voor 2014 valt dit nog te bezien. Overig Groningen domineert met een economische omvang van bijna € 19 miljard (3,7% aandeel in het BBP) de andere regio's Oost-Groningen en Delfzijl en omgeving (samen € 4,3 miljard groot), ook exclusief de delfstoffenwinning. Met de stad Groningen en de Eemshaven blijft dan een gevarieerde productiestructuur over, met vooral veel activiteiten in onderwijs (RUG en Hogescholen), zorg, ICT en energie ('Energy Valley' rond de Eemshaven).
Ook op demografisch gebied verschilt Overig Groningen radicaal van de twee andere Groningse regio's. Er is sprake van een trek naar de stad, zowel vanuit de provincie als vanuit de rest van Nederland. De bevolkingsgroei die daardoor ontstaat (volgens het CBS van bijna 385.000 nu tot 417.500 in 2030) zorgt voor impuls voor de consumptieve bestedingen. De aantrekkende industriële export telt door de dominantie van de delfstoffenwinning minder zwaar mee in het verwachte groeiherstel. Vooral de agrifood en de papierindustrie zijn in deze regio goed vertegenwoordigd.

Eén op de elf werkloos in 2014

In Overig Groningen zijn de werkloosheidsniveaus vergelijkbaar met die in de rest van Nederland. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in de gehele provincie Groningen ruim 10%. Voor Overig Groningen is dit percentage naar schatting 9%. In 2014 zal de werkloosheid in deze Groningse regio waarschijnlijk toenemen tot ongeveer 9,5%.

Deze regio wordt gekenmerkt door een in vergelijking met Nederland hoog opgeleide beroepsbevolking (42,2% vs. 34,3%). Bovendien stijgt de beroepsbevolking dubbel zo snel als in geheel Nederland. Naar opleidingsniveau ligt hier het aandeel laaggeschoolde niet-werkende werkzoekenden fors lager en het aandeel middelbaar- en hooggeschoolde werkzoekenden iets hoger dan het Nederlandse gemiddelde.

Goede voedingsbodem voor duurzame groei

In de eerste drie kwartalen van 2013 waren er 2.227 starters, 3% meer dan in dezelfde periode van 2012. Het aantal starters per 1.000 personen van de beroepsbevolking is met 12,4 personen gelijk aan het Nederlandse gemiddelde. Hiermee neemt deze regio nationaal de 12e plaats in (van de in totaal veertig regio's), terwijl Oost-Groningen en Delfzijl en omgeving in de staartgroep zitten.

Deze regio biedt een goede voedingsbodem voor een vruchtbare en innovatieve samenwerking tussen universiteit en hogescholen enerzijds en bedrijfsleven anderzijds. Nieuwkomer in de stad Groningen, IBM, noemde precies dit punt als belangrijke vestigingsfactor. Hiermee zijn direct honderd hoogwaardige banen gecreëerd. Op termijn zouden zelfs 400 extra banen in het verschiet liggen.
Naast partnerships op het gebied van technologie, bieden focus op duurzaamheid en internationalisering groeikansen voor het Groningse bedrijfsleven. De topsector energie heeft in Groningen met 'Energy Valley' haar toplocatie. Een voorbeeld van een regionaal geworteld, maar succesvol mondiaal opererend industrieel bedrijf is Eska Graphic Board, producent van grafisch karton.

Economische positie Overig Groningen in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Lager	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

3 Friesland

Henk van den Brink

Regio econoom

Noord-Friesland

Zuidwest-Friesland

Zuidoost-Friesland

Friese economie bijna uit de put

- **De Friese economie gaat in 2014 na twee jaren van krimp naar verwachting niet verder achteruit. Er wordt echter pas in 2015 groei voorzien, in 2014 is er sprake van stilstand.**
- **Vooral het zuidelijk deel van Friesland herpakt zich snel dankzij de aanwezigheid van de exportgerichte industrieën agrifood, machines en transportmiddelen.**
- **De opleving hier wordt echter teniet gedaan door de ongunstige samenstelling van de productiestructuur in het grotere Noord-Friesland.**
- **De werkloosheid loopt op tot circa 10% in 2014 en ligt iets boven het nationale gemiddelde. Het verschil met het Nederlandse percentage loopt daarmee weer op.**
- **Gunstig is dat topsectoren als agrifood en watertechnologie goed vertegenwoordigd zijn en een stevig fundament onder toekomstige Friese groei leggen.**

Groei agrifood valt weg tegen krimp overheid en zorg

De Friese economie is met een omvang van ruim € 16 miljard kleiner dan de Groningse en groter dan de Drentse. Echter, wanneer de delfstoffenwinning buiten beschouwing wordt gehouden, is Fryslan iets omvangrijker dan Groningen. Na een terugval van de economie in 2012 en 2013 wordt voor 2014 een nulgroei voorzien. Binnen de provincie groeien Zuidwest- en Zuidoost-Friesland met 0,4% respectievelijk 0,2%, terwijl het veel omvangrijkere Noord-Friesland krimpt met 0,3%. In het zuidelijk deel van de regio zijn de exportgerichte agrarische sector en industrie de groeimotoren. De agrifood is met een aandeel van 9,5% in de economie verhoudingsgewijs twee keer zo groot als in geheel Nederland. Deze rol zal met honderden miljoenen euro's investeringen in de zuivelindustrie in vooral Heerenveen verder toenemen. De almaar toenemende wereldvraag naar dierlijke eiwitten uit vooral China en overig Azië is een enorme impuls voor de economie, inclusief de werkgelegenheid.
In het noorden zijn de sectoren die in 2014 in omvang groeien zoals groothandel en logistiek flink ondervertegenwoordigd, terwijl krimpsectoren als overheid, zorg en financiële instellingen - de grote werkverschaffers van Leeuwarden - juist zijn oververtegenwoordigd. Deze ongunstige samenstelling van de sectorstructuur in Noord-Friesland - groter dan de twee zuidelijke Friese regio's samen - is de reden dat de provinciale economie in 2014 nog niet groeit.

Werkloosheid loopt in 2014 op tot 10%

De Friese werkloosheid, die in 2011 met 5,7% een fractie hoger was dan het Nederlandse gemiddelde, is fors opgelopen tot 9% halverwege 2013. In 2014 zal de werkloosheid oplopen naar 10%, waarbij deze naar verwachting in het zuiden onder dit percentage zal uitkomen. Effecten op de arbeidsmarkt ijlen na op die van de conjunctuur en dus zullen er ook in 2014 nog duizenden mensen worden ontslagen. Na saneringen in de financiële sector volgen nog reorganisaties bij zorginstellingen, de sector die de meeste banen telt in Friesland. De regio zal ook de overheidsbezuinigingen nog sterk voelen, mede door de geplande concentratie van noordelijke Rijksdiensten in de stad Groningen.

'Friesland feeds the world'

Tot en met september 2013 steeg het aantal Friese starters ten opzichte van dezelfde periode in 2012 met 3% tot 3.121. De helft hiervan is gevestigd in het noorden. Gemeten naar aantal starters per 1.000 personen van de beroepsbevolking is er nog winst te behalen: met 10,7 personen scoort Friesland lager dan het Nederlandse gemiddelde (12,4). Het aandeel in het nationale aantal is met ongeveer 3% overigens laag. De meeste starters behoren ook in Friesland tot de zakelijke dienstverlening. De toename is echter het hoogst in de sectoren ICT en industrie. In de financiële dienstverlening, groothandel en onderwijs daalt het aantal starters.
Het Friese bedrijfsleven moet verder focussen op de dingen waar het al goed in is. De groeivooruitzichten zijn uitstekend voor het agrarische cluster, voor zowel akkerbouw als zuivel. In de zuivelindustrie worden door onder meer Fonterra, A-ware en FrieslandCampina honderden miljoenen euro's geinvesteerd in uitbreiding van de capaciteit voor verwerking tot kaas, wei e.d. De zuivelsector leunt bovendien op een sterk kenniscluster (Dairy Campus). Fryslan heeft echter met watertechnologie (met het regionale kenniscluster Wetsus en het gezichtsbepalende bedrijf Paques) en recreatie (de Wadden en de Friese meren) ook mogelijkheden op het gebied van verduurzaming van de regionale economie.

Krimpsectoren remmen groei economie

- **Noord-Friese economie krimpt ook nog in 2014.**
- **Oververtegenwoordiging overheid, financiële instellingen en zorg belemmeren groei en dragen bij aan hoge werkloosheid.**
- **Exportkansen vooral met agrarische sector en voedingsmiddelenindustrie.**

Ongunstige samenstelling productiestructuur leidt ook in 2014 tot achteruitgang regionale economie

De economische activiteit in Noord-Friesland daalt in 2014 met naar verwachting 0,3%. De regionale recessie vertraagt daarmee weliswaar, maar het is wel het derde jaar op rij. Van de laatste zes jaren liet alleen 2011 geen rode cijfers zien. Dat betekent dat de omvang van de economie van circa € 8,7 miljard gelijk is aan die in 2007. De regionale economie is met een aandeel van 1,7% van het BBP groter dan die van Zuidwest- en Zuidoost-Friesland bij elkaar (1,5%).
Op demografisch gebied wijkt de regio af van de meeste andere noordelijke regio's. De stedelijke aantrekkingskracht van hoofdstad Leeuwarden vormt de verklaring voor het uitblijven van krimp. Volgens het CBS blijft het inwonertal tot 2040 ongeveer 333.000. Toch betekent dit voor de consumentenbestedingen nauwelijks een stimulans.
Dominante sectoren in de sectorstructuur zijn de agrarische sector, de voedingsmiddelenindustrie, delfstoffenwinning, financiële instellingen, overheid, onderwijs en zorg. Melkveehouderij en akkerbouw zijn de vooraanstaande agrarische sectoren in Noord-Friesland, met bijbehorende industrieën zoals FrieslandCampina (zuivel) of HZPC (aardappelen) in deze of andere Friese regio's. De regio heeft behalve in de landbouw ook veel vestigingen in industrie, bouw, logistiek en horeca (dankzij de Wadden). Sectoren die in 2014 in omvang groeien zoals groothandel en logistiek zijn echter flink ondervertegenwoordigd, terwijl krimpsectoren als overheid, zorg en financiële instellingen - de grote werkverschaffers van de regio - juist zijn oververtegenwoordigd . Deze ongunstige samenstelling van de sectorstructuur is de reden dat de regionale economie in 2014 nog niet groeit.

Werkloosheid structureel aan de hoge kant

De Noord-Friese beroepsbevolking is anno 2013 ongeveer even goed opgeleid als die in Nederland als geheel en beter dan die in Zuidwest- en Zuidoost-Friesland. De aanwezigheid van de NHL Hogeschool en de Stenden Hogeschool vormt hiervoor de verklaring. De werkloosheid is er echter doorgaans iets hoger dan gemiddeld in Friesland. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in de provincie 9% en voor 2014 wordt een stijging tot circa 10% verwacht. In Noord-Friesland kan dit percentage oplopen tot 10,5%. Effecten op de arbeidsmarkt ijlen na op die van de conjunctuur en zolang de recessie aanhoudt, zijn er organisaties die mensen ont

slaan. Na saneringen in de financiële sector volgen nog reorganisaties bij zorginstellingen en overheidsinstanties, juist de drie sectoren die de meeste banen tellen in Noord-Friesland. De regio wordt in het verlies aan overheidsbanen bovendien sterker getroffen dan Groningen door de geplande concentratie van noordelijke Rijksdiensten in de stad Groningen.

Kansen met agrifood, water en toerisme

Tot en met september 2013 waren er 1.626 starters, vrijwel hetzelfde aantal als in deze periode 2012. De hoogwaardige opleidingen en het stedelijk milieu van Leeuwarden dragen bij aan dit hoge aantal. Gemeten naar aantal starters per 1.000 personen van de beroepsbevolking is er echter nog winst te behalen: met 10,6 personen scoort Noord-Friesland lager dan het Nederlandse gemiddelde (12,4). Hiermee neemt deze regio de 27e plaats in op een totaal van veertig.
Het Noord-Friese bedrijfsleven moet doorgaan met de dingen waar het goed in is. Het groeiperspectief ligt vooral in de agrifood, een sector die al bovengemiddeld is vertegenwoordigd en kan terugvallen op de aanwijzing als topsector en een sterk kennis cluster (Dairy Campus). Een andere kansrijke sector met een regionaal kennis cluster (Wetsus), is watertechnologie. Daarnaast moet ook de nadruk op de voor het noorden zo kenmerkende en belangrijke recreatie blijven liggen, ook al is het niet benoemd als topsector.

Economische positie Noord-Friesland in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Regio herstelt dankzij landbouw en industrie

- **Economie Zuidwest-Friesland groeit in 2014 met 0,4%.**
- **De exportgerichte agrarische sector en industrie zijn de groeimotoren in deze kleine, stabiele economie.**
- **10% meer starters in eerste drie kwartalen 2013.**

Zuidwest-Friesland herpakt zich snel en groeit in 2014 met 0,4%

De economie van Zuidwest-Friesland groeit in 2014 naar verwachting met 0,4%. Daarmee scoort de regio beter dan de Noord- en Zuidoost-Friesland en is het samen met Overig Groningen ook de best presterende regio in het hele noorden. Laatstgenoemde regio profiteert dankzij de gaswinning vaak van hogere energieprijzen. Zuidwest-Friesland heeft een veel hoger intrinsiek groeivermogen. Ook over een langere periode (bijna 20 jaar) ontwikkelt deze regio zich - evenals overig Zuidoost-Friesland - structureel beter dan de overige noordelijke regio's. De omvang van de economie is met ruim € 2,3 miljard echter gering (0,5% aandeel in BBP). In het noorden is alleen Delfzijl en omgeving nog kleiner.
Door de kleine omvang van de economie telt de voor 2014 verwachte groei in exportgerichte en sterk aanwezige sectoren als agrifood en de machine- en transportmiddelen sterk door. Opmerkelijk is dat wat betreft het aantal banen niet de zakelijke dienstverlening de grootste werkverschaffer is - zoals in de meeste regio's van ons land – maar dat zorg, handel èn industrie meer banen creëren.
Vanuit de demografie zijn en komen er nauwelijks impulsen op de consumptieve bestedingen. Positief is dat er op demografisch gebied nog geen sprake is van bevolkingskrimp. Tot 2030 schommelt de omvang volgens het CBS tussen de 106.000 en 107.000, om pas daarna - in redelijk snel tempo overigens - in omvang af te nemen tot minder dan 100.000 in 2040.

Werkloosheidstoename lager dan in rest Friesland

De beroepsbevolking in Zuidwest-Friesland is iets lager geschoold dan nationaal. Het werkloosheidspercentage is ook structureel hoger dan in geheel Nederland, maar ligt wel iets onder het provinciale gemiddelde. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in de provincie 9% en voor 2014 wordt een stijging tot circa 10% verwacht. Effecten op de arbeidsmarkt ijlen na op die van de conjunctuur en zolang de recessie aanhoudt, zijn er organisaties die mensen ontslaan. Vooral bij zorginstellingen volgen nog saneringen en dat is de sector met de meeste banen in Zuidwest-Friesland. In sectoren als retail en horeca is het personeelsbestand al eerder geminimaliseerd en kan nog nauwelijks verder op personeel bezuinigd worden, terwijl in de groeiende industrie weer arbeid kan worden gecreëerd. Hierdoor kan in het zuidwestelijk deel van Friesland de werkloosheid in 2014 waarschijnlijk onder de 10% blijven.

Kansen met voeding, watertechnologie en toerisme

In de eerste drie kwartalen van 2013 bedroeg het aantal starters 518, liefst 10% meer dan in dezelfde periode in 2012. In Nederland nam alleen in Noord-Overijssel en Noord-Limburg dit aantal nog sneller toe. Meest aantrekkelijke sectoren bleken enerzijds de zich herstellende sectoren industrie en logistiek en anderzijds zakelijke dienstverlening en ICT. De laatste twee sectoren zijn nog flink ondervertegenwoordigd in Zuidwest-Friesland. Gemeten naar aantal starters per 1.000 personen van de beroepsbevolking is er echter nog winst te behalen: met 11,0 personen scoort de regio lager dan het Nederlandse gemiddelde (12,4). Hiermee neemt deze regio nationaal gezien een middenpositie in.

Kansen voor het Zuidwest-Friese bedrijfsleven liggen er in de topsector agri&food. Een gezichtsbepalend, innovatief en internationaal gericht bedrijf voor de regio is Paques uit Balk, voortgekomen uit de landbouwsector en nu gespecialiseerd in waterzuiveringstechnieken. Ook water is een door EZ aangewezen topsector.
De voor dit merengebied zo typerende en voor de werkgelegenheid belangrijke recreatiesector verdient als niet-topsector dezelfde aandacht en financiële steun.

Economische positie Zuidwest-Friesland in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Lager
Werkloosheid	Lager	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Economie in 2014 uit dal en klaar voor groei

- **Economie Zuidoost-Friesland groeit in 2014 met 0,2%.**
- **"Friesland feeds the world"; forse investeringen in zuivelindustrie aanjager verdere exportgerichte groei.**
- **Aantal starters groeit 5%, maar nog meer ondernemerschap is gewenst.**

Groeipotentie in Zuidoost-Friesland

Voor de economie van Zuidoost-Friesland ligt voor 2014 een minimale groei van 0,2% in het vooruitzicht. De regio doet het daarmee beter dan het verder krimpende Noord-Friesland, maar iets slechter dan Zuidwest-Friesland. De twee zuidelijke regio's tonen de laatste twintig jaar wel een soortgelijke ontwikkeling en hebben een vergelijkbaar intrinsiek groeivermogen. Wel is de omvang van de Zuidoost-Friese economie (€ 5,0 miljard) ruim twee keer zo groot als de Zuidwest-Friese. Het aandeel in de nationale economie is 1,0%.
Net als in de andere Friese - en de meeste andere noordelijke - regio's is de agrifood sector in deze regio een belangrijke speler, met een aandeel van 10% in de economie (Nederland 5%). Dit komt mede door de aanwezigheid van grote exportgerichte bedrijven als HZPC in Joure (aardappelen) en de zuivelindustrie in vooral Heerenveen. In Drachten is Philips Consumer Lifestyle een grote werkgever, wat de oververtegenwoordiging van de elektrotechnische industrie in de regio verklaart. De zorgsector is eveneens dominant aanwezig en veruit de grootste werkgever. Echter ook traditionelere sectoren als bouw en detail- en groothandel zijn bovengemiddeld vertegenwoordigd, evenals milieudienstverlening en cultuur, sport en recreatie. Zakelijke dienstverlening, overheid en transport zijn juist in mindere mate aanwezig. Bevolkingsaanwas zal de komende jaren nauwelijks voor groei-impulsen zorgen, want volgens het CBS daalt de omvang van de populatie van 208.000 nu naar 205.000 in 2030.

Werkloosheidstoename lager dan in rest Friesland

De beroepsbevolking in Zuidoost-Friesland is lager geschoold dan nationaal. Het werkloosheidspercentage is ook structureel hoger dan in geheel Nederland, maar ligt wel iets onder het provinciale gemiddelde. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in de provincie 9% en voor 2014 wordt een stijging tot circa 10% verwacht. Effecten op de arbeidsmarkt ijlen na op die van de conjunctuur en ook in 2014 zullen meer mensen worden ontslagen dan nieuwe banen worden gecreëerd. Vooral bij zorginstellingen volgen nog saneringen en dat is de sector met de meeste banen in Zuidoost-Friesland. In sectoren als retail en horeca is het personeelsbestand al eerder geminimaliseerd en kan nog nauwelijks verder op personeel bezuinigd worden, terwijl in de groeiende voedingsmiddelenindustrie de komende jaren arbeid gecreëerd wordt. Hierdoor kan in Zuidoost-Friesland de werkloosheid in 2014 normaliter onder de 10% blijven.

Landbouw, industrie en milieusector goede voedingsbodem voor innovaties en internationalisering

In de eerste drie kwartalen van 2013 bedroeg het aantal starters 977, circa 5% meer dan in deze periode in 2012. Meest aantrekkelijke sectoren bleken enerzijds de zich herstellende sector industrie en anderzijds zakelijke dienstverlening, ICT en logistiek, alle drie nog flink ondervertegenwoordigd in Zuidoost-Friesland. Gemeten naar aantal starters per 1.000 personen van de beroepsbevolking is er echter nog winst te behalen: met 10,5 personen scoort de regio lager dan nationaal (12,4). Hiermee neemt deze regio de 28e plaats in op de ranglijst van veertig Nederlandse regio's.
Zuidoost-Friesland kenmerkt zich door een rijke schakering aan sectoren met groeipotentie. Zo zijn agri&food en milieu beiden door EZ aangewezen als topsectoren en biedt dit kansen voor zowel gevestigde als startende ondernemers op het terrein van innovatie, internationalisering en duurzaamheid. De forse investeringen in de zuivelindustrie in Heerenveen door de mondiale zuivelgigant Fonterra samen met A-Ware in de capaciteit voor wei respectievelijk kaas, maar ook door die van kleinere spelers als Ausnutria Hyproca en Henri Willig bieden onder meer in de vorm van werkgelegenheid een prima toekomstperspectief voor de regio: ''Friesland feeds the world''

Economische positie Zuidoost-Friesland in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Lager
Werkloosheid	Lager	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

4 Drenthe

Henk van den Brink

Regio econoom

Noord-Drenthe

Zuidoost-Drenthe

Zuidwest-Drenthe

Drentse economie nog niet uit het dal

- **De terugval van de Drentse economie komt in 2014 vrijwel tot stilstand. De verwachting is een minimale achteruitgang (-0,1%), na een krimp van 1,4% in zowel 2012 als 2013.**
- **De bezuinigingen in de publieke en zorgsector - de belangrijkste werkgevers in Drenthe - voorkomen dat de provincie in 2014 al uit de rode cijfers komt.**
- **De omvang van de Drentse economie is momenteel weer op hetzelfde peil als in 2007.**
- **De hoop is gevestigd op de in Drenthe sterk vertegenwoordigde industriële sectoren food, (bio)chemie en (bio)polymeren: exportgericht, innovatief en groen.**
- **De werkloosheid loopt op, tot ongeveer 9% in 2014. Hiermee houdt de ontwikkeling gelijke tred met die in Nederland, maar is wel duidelijk lager dan in Groningen en Friesland.**

Drentse economie terug op niveau van 2007

De dubbele recessie heeft ook de Drentse economie flinke schade berokkend. Met forse krimpcijfers in 2009 en 2010 en een nieuwe terugval in 2012 en 2013 is de omvang van het bruto regionaal product (bijna € 12 miljard) weer terug op het niveau van 2007. Omdat 2014 naar verwachting nog een minimale daling van de economie -0,1% zal laten zien, komt er pas na 2014 een eind aan een reeks van zeven magere jaren. Daarna zal er normaliter weer economische groei plaatsvinden, waarbij het groeipad net als in Nederland lager zal zijn dan dat in de periode 1996-2007.
De regio telt verhoudingsgewijs veel activiteit in de agrarische sector, delfstoffenwinning en industrie. Echter, vooral de zorg en overheid en onderwijs zijn groot. Het is de enige provincie waar deze twee publieke sectoren de grootste banenverschaffers zijn en niet de commerciële sectoren zakelijke dienstverlening, handel en industrie.
Groothandel en logistiek - groeisectoren in 2014 - zijn ondervertegenwoordigd in Drenthe. Zorg en overheid zijn in 2014 krimpsectoren en de aangekondigde of reeds in gang gezette bezuinigingen in deze sectoren voorkomen dat de provinciale economie al in 2014 uit de rode cijfers komt. Vooral de in Drenthe goed gefundeerde elektrotechnische, chemische en voedingsmiddelenindustrie zijn als exportgerichte sectoren de groeipijlers die Drenthe in 2014 en daarna weer langzamerhand uit het slop zullen moeten trekken.

Werkloosheid op gelijk niveau als nationaal

De werkloosheidspercentages in Drenthe zijn lager dan in de twee andere noordelijke provincies en lopen bovendien minder snel op. Ook in vergelijking met Nederland ontwikkelt de werkloosheid zich goed. De werkloosheid stijgt wel, maar zal in 2013 naar verwachting met 8,3% een gelijk niveau bereiken als het nationale gemiddelde. Ook voor 2014 wordt verwacht dat de werkloosheidsontwikkeling gelijke tred houdt met die in Nederland en gemiddeld op 9,0% zal uitkomen. Vraag en aanbod van arbeidskrachten lijken meer en meer conform het Nederlandse gemiddelde te bewegen, overigens met Zuidoost-Drenthe als uitzondering. In Emmen en omstreken is sprake van een nauwelijks stijgende beroepsbevolking en de vraag naar werknemers zal vanwege genoemde voortrekkersrol van de industrie toenemen. Langzaam maar zeker zal in het zuidoostelijk deel van Drenthe dan ook de spanning op de arbeidsmarkt toenemen, met krapte als gevolg.

Bovengemiddelde groei aantal starters, vooral in industrie

In de eerste drie kwartalen van 2013 was het aantal starters in Drenthe 2.276. Met 10,4 starters per 1.000 mensen van de beroepsbevolking is het aantal starters fors lager dan nationaal (12,4). Alleen de provincie Limburg scoort lager. Het goede nieuws is dat het aantal tot en met september 2013 flink is gegroeid. De toename van 5,1% ligt ruim boven het Nederlandse gemiddelde van 1,9%. In Zuidwest- en Zuidoost-Drenthe is die groei zelfs bijna 7%. De groei vond vooral plaats in de industrie (+55%), met food, chemie en kunststof (inclusief biochemie en -polymeren) sterk vertegenwoordigd in het zuidelijk deel van Drenthe. Startende bedrijven kunnen bijvoorbeeld inspelen op de uitdagingen die de 'biobased economy' biedt. De sector milieudienstverlening is al goed vertegenwoordigd, net als de agrarische sector. De landbouw kent een regionaal exportaandeel dat het dubbele is van het nationale aandeel. De provincie zet met subsidies bovendien ook in op de groene economie. Emmense bedrijven als Teijin Aramid en API hebben daardoor forse investeringen kunnen doen in de 'biobased economy'.

Averij door drie jaar achteruitgang op rij

- **0,4% krimp in 2014 vooral gevolg van afslanken overheid.**
- **Werkloosheid loopt door saneringen verder op, maar blijft relatief laag.**
- **Noord-Drenthe heeft meer starters en innovatief ondernemerschap nodig.**

Economische groei lijdt onder bezuinigingen

In 2014 krimpt de economie in Noord-Drenthe naar verwachting met -0,4%, terwijl Zuidwest- en Zuidoost-Drenthe uit de rode cijfers komen. Dit is het gevolg van de vooraanstaande positie die de publieke sector inneemt in deze regio en de ondergeschikte rol van de (exportgerichte) industrie. De publieke sector kent in 2014 de grootste teruggang in productiewaarde van alle sectoren. De hier ook goed vertegenwoordigde sectoren bouw en zorg krimpen dan eveneens. Omdat de bevolking (nu 191.000 mensen) in deze regio licht krimpt en volgens het CBS pas na 2025 weer toeneemt, is er voorlopig geen demografische impuls voor de bestedingen te verwachten.

Noord-Drenthe is de grootste van de drie Drentse regio's en heeft een economische omvang van ruim € 4,5 miljard. Dit komt overeen met een aandeel in de nationale economie van 0,9%. De regio telt verhoudingsgewijs veel activiteit in de agrarische sector en de delfstoffenwinning, maar vooral de zorg en publieke sector zijn groot. Deze laatste twee sectoren maken in Noord-Drenthe 35% van de economie uit, tegenover in Nederland 22%. Industrie - behoudens de elektrotechnische -, groothandel en dienstverlening zijn in Noord-Drenthe van minder economisch belang dan nationaal.

De van de consumentbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en de, voor deze regio belangrijke, horeca ondervinden ook in 2014 nog de terughoudendheid onder Nederlandse consumenten.

Saneringen zorg en overheid stuwen werkloosheid op

In Noord-Drenthe is het werkloosheidspercentage minder hoog dan in de rest van Drenthe en ongeveer gelijk als in geheel Nederland. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in de gehele provincie Drenthe 8%. Omdat de verwachting is dat er in 2014 nog veel banen zullen verdwijnen in de hier sterk vertegenwoordigde publieke en zorgsector zal de regionale werkloosheid hier waarschijnlijk sneller oplopen dan in Zuidoost-Drenthe, waar de klappen eerder zijn gevallen en de percentages al hoger liggen. De werkloosheid kan daardoor in Noord-Drenthe oplopen tot boven de 9%, amper boven het Nederlandse gemiddelde. Het uiteindelijk toch nog openblijven van de Johan Willem Friso kazerne drukt dit percentage ook nog eens. Deze regio wordt gekenmerkt door een in vergelijking met Nederland iets jongere bevolking. Bovendien is de beroeps bevolking verhoudingsgewijs iets.

beter geschoold dan gemiddeld in ons land Dit komt door de vestiging van Stenden Hogeschool in Assen en de nabijheid van de universiteit en hogescholen in de stad Groningen. Naar opleidingsniveau ligt in Delfzijl en omgeving het aandeel laaggeschoolde niet-werkende werkzoekenden fors lager en het aandeel middelbaargeschoolde niet-werkende werkzoekenden fors hoger dan het Nederlandse gemiddelde.

Nog veel te winnen op gebied van ondernemerschap

In de eerste drie kwartalen van 2013 startte per 1.000 personen van de beroepsbevolking 10,6 personen een eigen onderneming. In Nederland was dat aantal 12,4. Hoewel Noord-Drenthe dankzij de jonge, goed opgeleide beroepsbevolking een middenpositie inneemt in de ranglijst van regio´s met de hoogste startersdichtheid (26e), valt er nog veel te winnen op het gebied van ondernemerschap. Er wordt al € 200 miljoen geïnvesteerd in een betere bereikbaarheid van Assen (project FlorijnAs). Hopelijk leidt dit echter ook tot een betere aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt. Nieuwe werkgelegenheid in de ICT, de creatieve sector, life sciences, sensortechnologie e.d., waar de goed geschoolde beroepsbevolking voor nieuw elan kan zorgen, is zeer welkom en in deze industriearme regio kansrijker dan meer focus op export.

Economische positie Noord-Drenthe in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Lager	Vergelijkbaar

Bron: ING Economisch Bureau

Stilstand economie en meer werklozen in 2014

- **Nog geen economische groei Zuidoost-Drenthe in 2014.**
- **Industrie, bouw en detailhandel verantwoordelijk voor hoge werkloosheid.**
- **Meer starters in 2013; zorgen om opleidingsniveau.**
- **Groene economie heeft de toekomst.**

Groei export agrifood voorkomt achteruitgang in 2014

De economie van Zuidoost-Drenthe heeft een omvang van € 4,1 miljard, wat overeenkomt met een aandeel van 0,8% in het Nederlandse BBP. Voor 2014 wordt een stagnerende economie voorzien. Dit impliceert dat de economie in 2014 dezelfde omvang heeft als in 2007. Of er na zeven magere jaren zeven vette jaren volgen, valt te bezien. Vanuit de demografische ontwikkeling valt in ieder geval nauwelijks een economische impuls te verwachten. De vergrijzing van deze regio heeft in 2012 een daling van de bevolking in gang gezet, die volgens het CBS voortduurt: van 170.000 inwoners nu tot 160.000 in 2040.

De sectorstructuur kenmerkt zich evenals die in Zuidwest-Drenthe door een sterke agrarische sector, met vooral veel kleine bedrijven. De industrie is nog beter vertegenwoordigd, met een zeer prominente rol voor de biochemie.
In tegenstelling tot de meeste andere regio's verschaft de industrie meer werkgelegenheid dan de handel, de publieke sector en de zorg en maar iets minder dan de zakelijke dienstverlening. Sectoren die in 2014 in omvang groeien zoals groothandel en logistiek zijn echter zwaar ondervertegenwoordigd. Dit vormt de belangrijkste reden dat de regionale economie in 2014 blijft stilstaan. De verwachte opleving van de uitvoer voorkomt dat de economische groei in Zuidoost-Drenthe opnieuw krimpt. Ook de verhoudingsgewijs geringe betekenis van krimpsectoren als de publieke sector, zorg en financiële dienstverlening speelt hierbij een rol.

Werkloosheid structureel aan de hoge kant

In Drenthe zijn de werkloosheidscijfers lager dan in Groningen en Friesland. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in Drenthe 8%. Voor 2014 wordt een lichte stijging tot gemiddeld 9% verwacht. In Zuidoost-Drenthe zal dit percentage echter mogelijk boven de 10% komen te liggen. Conjunctuurgevoeliger sectoren als industrie, bouw en detailhandel zijn immers in sterke mate aanwezig. In genoemde sectoren zijn de laatste jaren veel banen gesneuveld en ook in 2014 zal dit zich vanwege de vertraagde reactie van de arbeidsmarkt op economisch herstel nog voortzetten.
Deze regio wordt gekenmerkt door een in vergelijking met Nederland veel lager opgeleide beroepsbevolking. Zorgwekkend is dat de verschillen toenemen. Het aandeel hoogopgeleiden is de helft van het nationale gemiddelde.

Kansen in de groene economie

In de eerste drie kwartalen van 2013 waren er 709 starters, 7% meer dan in 2012. Het aantal starters per 1.000 personen van de beroepsbevolking is met 9,7 personen veel lager dan het Nederlandse gemiddelde (12,4). Hiermee neemt deze regio de 35e plaats in (op veertig Nederlandse regio's in totaal). Dit is de slechtste score van de drie Drentse regio's. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de beneden gemiddelde aanwezigheid van de zakelijke dienstverlening, de sector waar starters het snelst in beginnen en klanten weten binnen te halen. Meer kansen lijken te liggen op het gebied van de in de regio al sterk gefundeerde milieudienstverlening en in de groene economie in het algemeen.
De provincie zet met subsidies ook in op de groene economie. Emmense bedrijven als Teijin Aramid en API hebben daardoor forse investeringen kunnen doen in de 'biobased economy'. De agrarische sector is al belangrijk, want het regionale exportaandeel is het dubbele van het nationale aandeel. De regio rond Emmen is bovendien feitelijk de meest in kunststof gespecialiseerde regio in Europa. De chemische, kunststof- en rubberindustrie was volgens het EIM in 2012 goed voor een exportwaarde van € 1,3 miljard.

Economische positie Zuidoost-Drenthe in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Lager
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Minimaal plusje door exportgroei agrifood

- **Zuidwest-Drenthe kent in 2014 een minimale groei van 0,1%.**
- **De verdere opleving van de agrifood sector voorkomt derde krimpjaar op rij.**
- **Aantal starters groeide in eerste drie kwartalen van 2013 met 6%.**

Groei export agrifood voorkomt achteruitgang in 2014

Zuidwest-Drenthe is met een economische omvang van € 3,2 miljard (0,6% aandeel in het BBP) de kleinste van de drie Drentse regio's. Na twee jaar van economische crisis krabbelt deze regio in 2014 heel voorzichtig uit het dal. De groei is met 0,1% marginaal, maar de vooruitzichten zijn beter dan in het stagnerende Zuidoost- en het nog krimpende Noord-Drenthe.

De sectorstructuur wordt gekenmerkt door een sterke agrarische sector en voedingsmiddelenindustrie. Er zijn vooral veel kleinere agrarische bedrijven. Relatief veel banen zijn te vinden in de zorg en de industrie. In de industrie zijn ook metaalproducten en transportmiddelen goed vertegenwoordigd. Sectoren die in 2014 in omvang terugvallen zoals bouw, detailhandel, overheid (-2,4%) en zorg zijn ook in sterkere mate aanwezig. Vooral deze vier krimpsectoren verklaren het achterblijvende groeiherstel in de regio. De verwachte opleving van de uitvoer voorkomt dat de economische groei ook in Zuidwest-Drenthe negatief uitpakt. Omdat de bevolkingsomvang vanaf 2014 in deze regio volgens het CBS iets afneemt, is er vanuit de demografische hoek geen bestedingsimpuls te verwachten.

Werkloosheid steekt gunstig af bij de rest van Noord-Nederland

In Drenthe zijn de werkloosheidscijfers lager dan in Groningen en Friesland. Halverwege 2013 bedroeg de werkloosheid in Drenthe 8%. Voor 2014 wordt een lichte stijging tot gemiddeld 9% verwacht. In Zuidwest-Drenthe zal dit percentage iets lager liggen. De arbeidsmarkt is sinds 2009 duidelijk krapper dan in de rest van de provincie, met lagere werkloosheidspercentages als gevolg.

Deze regio wordt gekenmerkt door een in vergelijking met Nederland lager opgeleide beroepsbevolking. Het goede nieuws is dat deze verschillen duidelijk afnemen. Naar opleidingsniveau ligt in Zuidwest-Drenthe het aandeel laaggeschoolde niet-werkende werkzoekenden iets lager en het aandeel middelbaar- en hooggeschoolde werkzoekenden hoger dan het Nederlandse gemiddelde.
De in vergelijking met de rest van Drenthe krappere arbeidsmarkt geldt vooral voor werk op MBO niveau.

Meer starters dan in rest Drenthe

In de eerste drie kwartalen van 2013 waren er 631 starters, ruim 6% hoger dan in deze periode in 2012. Het aantal starters per 1.000 personen van de beroepsbevolking is met 10,9 personen iets lager dan het Nederlandse gemiddelde (12,4). Hiermee neemt deze regio de 24e plaats in de top 40 van startersintensiteit, hoger dan in Noord- en Zuidoost-Drenthe.

De regio heeft een goede uitgangpositie voor industriële export. Volgens het EIM hadden voedings- en genotmiddelenindustrie, metaalindustrie en chemische en kunststofindustrie in 2012 ieder een buitenlandse afzet van rond de € 450 miljoen, wat overeenkomt met een aandeel van 50 tot 60% van de totale afzet. Gezien de positieve groeiverwachtingen voor deze industrieën in 2014 (0,5 tot 2% groei) ligt voor starters die in deze sectoren met succesvolle innovaties weten door te dringen een mooie toekomst in het verschiet. Dit is zeker het geval als ze ook nog de focus op duurzaamheid en internationalisering weten te leggen.

Economische positie Zuidwest-Drenthe in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Lager
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

5 Overijssel

Ferdinand Nijboer

Regio econoom

Noord-Overijssel

Zuidwest-Overijssel

Twente

Eerste begin van herstel voor Overijssel

- **Voor Overijssel belooft 2014 een jaar van enig herstel te worden, met name door het aantrekken van de industrie. De groei blijft met 0,5% echter zeer bescheiden.**
- **Exporterende bedrijven in de machinebouw lopen voorop in het herstel. De bouw lijkt ook voorzichtig het dieptepunt achter zich te laten later gedurende 2014.**
- **De werkloosheid blijft in 2014 op een hoog niveau liggen, maar loopt flink uiteen tussen regio's.**

Beperkt herstel in 2014

In 2014 groeit de economie in Overijssel naar verwachting met 0,5%, met name door het aantrekken van de exporterende industrie. Bovendien is de voedingsindustrie een relatief stabiele groeifactor. Daarmee wijkt Overijssel in groei nauwelijks af van het landelijke beeld. Binnen de provincie presteren Twente en Noord-Overijssel het beste. Twente is vergeleken met de andere gebieden minder afhankelijk van de binnenlandse bestedingen. Noord-Overijssel profiteert van een relatief hoge bevolkingsgroei, naast het herstel van de industrie. Van machinebouwers wordt de hoogste groei verwacht. De bouw die nog altijd een flink aandeel in de economie heeft, krimpt in 2014 nog wel, maar vindt gedurende het jaar langzaam de weg omhoog terug. De sectoren die van consumentenbestedingen afhankelijk zijn, zoals de detailhandel en de horeca, kampen nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten. Toerisme, met name vanuit het buitenland, kan de schade daarbij nog enigszins beperken. De zorgsector levert doorgaans een positieve bijdrage aan de groei, maar in 2014 wordt voor het eerst in lange tijd een kleine krimp verwacht. Dit drukt de economische groei, aangezien de zorg goed is voor ongeveer een tiende van de Overijsselse economie.

Verschillen in patroon werkloosheid

In Overijssel is de werkloosheid, net als in de rest van Nederland, sterk opgelopen. Over 2012 bedroeg het werkloosheidscijfer gemiddeld nog 6,4%. In 2013 stijgt dat getal naar verwachting naar 8,6%. Er gaan in 2013 meer banen verloren dan in 2012. Het aantal openstaande vacatures is naar schatting met een vijfde gedaald. Het aantal niet-werkende werkzoekenden ligt per oktober 2013 op 50.802. Dat is een stijging van 41% ten opzichte van oktober 2012.
In Overijssel bestaan tussen de regio's verschillen in bevolkingsopbouw die zorgen voor verschillen in werkloosheid. Zo heeft Noord-Overijssel een relatief jonge bevolking, waardoor het meer last heeft van de opgelopen jeugdwerkloosheid. In Twente is de vergrijzing groter, waardoor een grotere vervangingsvraag bestaat, waarbij het invullen van technische vacatures nog altijd niet vanzelfsprekend is.

Binnen de provincie ontwikkelt geen van de regio's zich naar verwachting tot echt krimpgebied. In Twente komt de bevolkingsgroei op termijn wel bijna tot stilstand. Aangezien de economie in een bescheiden tempo herstelt, verwacht ING Economisch Bureau een verder oplopende werkloosheid. In 2014 komt deze gemiddeld uit op 9,2%.

Groei aantal gestarte bedrijven

Ondanks de moeilijke economische omstandigheden starten mensen nog altijd een onderneming. In de eerste drie kwartalen van 2013 zijn al 5.853 ondernemingen opgericht in Overijssel. Daarmee ligt het aantal starters in de provincie zelfs 7,7% hoger dan in dezelfde periode in 2012. Die stijging is bovendien sterker dan de 2% landelijke groei in het aantal starters. Met name in Noord-Overijssel zijn veel bedrijven gestart, hoewel de meeste bedrijven nog altijd opgericht worden in Twente. De zakelijke diensten zijn net als de afgelopen jaren het populairst. Ook de detailhandel is goed vertegenwoordigd. Het aantal (online) winkels dat gestart is, maakt zo'n 13% van het totale aantal starters uit (NL: 11%). Gezien de relatief hoge winkelleegstand zal het vaak om webshops gaan. Grote stijgers in het aantal starters zijn de vrijetijdssectoren cultuur, sport en recreatie (+21%) en de horeca (+16%). Ook het aantal starters in de gezondheidszorg laat een flinke groei zien (+10%), omdat steeds meer zorgprofessionals als ZZP'er voor zichzelf beginnen.

Industrie zorgt voor klein herstel

- **Voor Noord-Overijssel belooft 2014 een beperkt herstel te bieden, met name door het aantrekken van de industriële bedrijvigheid. De groei blijft met 0,6% relatief bescheiden.**
- **Exporterende bedrijven in de transportmiddelenindustrie, machinebouw en de kunststof- en rubberindustrie lopen voorop in het herstel.**
- **De werkloosheid blijft ook in 2014 op een hoog niveau liggen, waarbij jeugdwerkloosheid door de relatief jonge bevolking een extra uitdaging voor de economie vormt.**

Beperkt herstel in 2014 door aantrekken industrie

In 2014 groeit de economie in Noord-Overijssel naar verwachting met 0,6% door het aantrekken van de exporterende industrie. Bovendien is de voedingsmiddelenindustrie een relatief stabiele factor en blijft de bevolking toenemen. Daarmee doet Noord-Overijssel het niet alleen beter dan in 2013, maar laat het ook Zuidwest-Overijssel en Zuidwest-Drenthe achter zich. Noord-Overijssel is vergeleken met deze gebieden minder afhankelijk van de binnenlandse bestedingen en meer gericht op buitenlandse handel. De regio profiteert hierdoor meer van het aantrekken van de export. Van machinebouwers wordt het sterkste herstel verwacht. Met name de in Noord-Overijssel goed vertegenwoordigde transportmiddelenindustrie en kunststof- en rubberindustrie leveren in 2014 een flinke bijdrage aan het herstel. Wat banen in de kunststof- en rubberindustrie betreft, staat de regio Zwolle in de top drie van Nederland. De van consumentbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en horeca, kampen nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten. Toerisme, met name vanuit het buitenland, en de nog behoorlijke bevolkingsgroei houden de schade voor deze sectoren daarbij nog enigszins beperkt.

Meer jeugdwerkloosheid door jonge bevolking

In Noord-Overijssel is de werkloosheid, net als in de rest van Nederland, sterk opgelopen. De werkloosheid in de regio komt doorgaans uit in de buurt van het Nederlandse gemiddelde. Over 2012 bedroeg het werkloosheidscijfer gemiddeld 5,8%. In 2013 is dat getal naar verwachting gestegen naar meer dan 7%. De stijgende werkloosheid manifesteert zich vooral onder jongeren (schoolverlaters). Noord-Overijssel heeft een relatief jonge bevolking, waardoor het meer last heeft van de opgelopen jeugdwerkloosheid. Onder de niet-werkende werkzoekenden heeft de groep 15 tot 25 jarigen een aandeel van 8,5%. In de rest van Overijssel is dat 7,8%. Op termijn kan Noord-Overijssel, gezien de landelijke vergrijzing, juist profiteren van de bevolkingsopbouw.

Fors meer starters in Noord-Overijssel

In de regio Noord-Overijssel zijn tot en met september 2013 flink meer ondernemingen gestart dan in de vergelijkbare periode in 2012. Met 17% is de stijging bovendien veel groter dan de landelijke toename (+2%). Noord-Overijssel herbergt daarmee 2% van het Nederlandse totaal aan starters. Waar het aantal starters in het eerste kwartaal nog licht groeide, nam de hoeveelheid gestarte bedrijven in het tweede en derde kwartaal met meer dan een vijfde toe. De mindere economische situatie weerhoudt mensen niet van ondernemen. Sterker nog, de opgelopen werkloosheid kan er voor zorgen dat flink meer mensen voor zichzelf beginnen. Ruim een derde van de Overijsselse starters begint in de regio Noord-Overijssel.

Economische positie Noord-Overijssel in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Geen krimp dankzij herstel industrie

- **Voor de economie van Zuidwest-Overijssel komt in 2014 eindelijk een einde aan de krimp. Gezien de verwachte groei van 0,2% is nog geen sprake van echt herstel.**
- **De aantrekkende industriële bedrijvigheid, vooral door export gedreven, is belangrijk voor het herstel van de regio. De in Zuidwest-Overijssel sterk vertegenwoordigde metaalindustrie laat na twee krimpjaren weer groei zien.**
- **De werkloosheid is lang stabiel gebleven maar loopt in 2013 en 2014 op.**

Beperkt herstel in 2014 door aantrekken industrie

Voor de economie van Zuidwest-Overijssel lijkt in 2014 eindelijk een einde aan de krimp te komen. Positieve impulsen zoals het aantrekken van exporterende sectoren in de industrie en de groothandel zijn in 2014 net iets sterker dan de factoren die de groei al jaren drukken, zoals de stagnerende bevolking en de verder krimpende bouwsector. Met een groei van 0,2% moet het echte herstel nog op gang komen. Zuidwest-Overijssel moet daarmee de andere regio's binnen Overijssel, Noord-Overijssel en Twente, voor laten gaan als het op economische groei aankomt. De industrietakken die in 2014 het sterkste groeien zijn in Zuidwest-Overijssel net iets minder vertegenwoordigd dan in bijvoorbeeld Twente. Dit neemt niet weg dat ook in de regio sterk vertegenwoordigde sector als de metaalindustrie zich in 2014 naar verwachting herstelt. Naast de impuls uit de industrie leveren ook de transport- en logistieksector en de groothandel een bijdrage aan de economische groei. De bouw en van consumentbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en horeca, kampen nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten. Zo laat de bouw naar verwachting in 2014 nog altijd een krimp zien, maar deze is een stuk beperkter dan in voorgaande jaren. Ook de lage bevolkingsgroei dempt de omvang van het economisch herstel.

Na stabiliteit verder oplopende werkloosheid

Zuidwest-Overijssel heeft de laatste jaren, ondanks de mindere economische situatie een relatief stabiel werkloosheidspercentage gekend. In 2012 kwam de gemiddelde werkloosheid met 5,8% zelfs onder die in Nederland uit. In 2013 is echter sprake van een stijging, al lijkt deze kleiner dan landelijk het geval is. Het aantal niet-werkende werkzoekenden in de regio is per eind juni namelijk toegenomen met ongeveer een kwart, tegen meer dan een derde landelijk. De gemiddelde werkloosheid ligt daardoor in 2013 naar verwachting weer onder die in Nederland als geheel. De in verhouding nog beperkte stijging in het aantal werkzoekenden moet wel gezien worden in het perspectief van de relatief kleine omvang van de beroepsbevolking. De werkloosheid is gevoelig voor banenverlies door het sluiten van een grote fabriek of een faillissement van een grotere werkgever. Zo zal de weliswaar gefaseerde sluiting van de Akzo Nobel fabriek in Deventer voelbaar zijn op de regionale arbeidsmarkt. Gezien het magere herstel loopt de werkloosheid in 2014 nog wel verder op.

Kleine daling gestarte ondernemingen

Het aantal startende ondernemers in Zuidwest-Overijssel is in 2013 (tot en met het derde kwartaal) licht gedaald. De mindere economische situatie en oplopende werkloosheid lijken weinig effect te hebben. In de eerste negen maanden van 2013 lag het aantal starters slechts 2% lager dan in dezelfde periode in 2012. Na stabilisatie in het eerste kwartaal startten in de twee kwartalen daarna minder mensen een bedrijf. In de rest van Overijssel was tot en met september wel sprake van groei, met name in Noord-Overijssel. Zuidwest-Overijssel herbergt 12% van het totaal aan starters in Overijssel.

Economische positie Zuidwest-Overijssel in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Twente krabbelt op dankzij maakindustrie

- **De Twentse economie krabbelt in 2014 wat op, met name door het aantrekken van de maakindustrie. De groei is met 0,6% nog beperkt.**
- **Exporterende bedrijven zoals toeleveranciers, machinebouwers en metaalproducenten lopen voorop in het herstel.**
- **De werkloosheid is in 2013 sterk opgelopen, net als in de rest van Nederland. Aangezien het economische herstel bescheiden is, loopt de werkloosheid nog verder op.**

Licht herstel in 2014 door aantrekken maakindustrie

In 2014 groeit de Twentse economie naar verwachting met 0,6%. Dit is vooral een gevolg van de aantrekkende export. Van met name de exporterende industrie gaat een impuls uit. Bovendien is het onderwijs een relatief stabiele factor. Het Twentse herstel is vergelijkbaar met de verwachte groei in Noord-Overijssel en Nederland. Twente presteert beter dan Zuidwest-Overijssel omdat de Twentse industrie naar verhouding meer profiteert van het aantrekken van de buitenlandse handel. Toeleveranciers, machinebouwers, metaalproducenten en de transportmiddelenindustrie trekken namelijk de kar. Van machinebouwers wordt het sterkste herstel verwacht en deze zijn in Twente goed vertegenwoordigd. Naast de impuls uit de industrie levert ook de transport- en logistieke sector en de groothandel een bovengemiddelde bijdrage aan het lichte herstel. De bouw en van consumentbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel, kampen nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten. De voor Twente zo belangrijke bouw laat naar verwachting in 2014 nog altijd een krimp zien, maar deze is een stuk beperkter dan in voorgaande jaren.

Werkloosheid loopt nog verder op

De werkloosheid in Twente komt doorgaans iets hoger uit dan gemiddeld in Nederland. In 2012 bedroeg het werkloosheidscijfer gemiddeld net geen 7%. In 2013 is de werkloosheid verder toegenomen. Hoewel de stijging van het aantal niet-werkende werkzoekenden groot is, ligt deze net onder de landelijke toename. Eind september 2013 waren er in Twente 31.569 werkzoekenden, een stijging van 46% in vergelijking met een jaar eerder, tegen 50% voor heel Nederland. Die toename was het sterkst onder de groep met een HBO/bachelor diploma. Toch ligt het aandeel werkzoekenden jongeren (tot 27 jaar) op een met Nederland vergelijkbaar niveau. Voor heel 2013 komt de werkloosheid in Twente naar verwachting iets boven die voor Nederland uit. Naast een toename van het arbeidsaanbod, is sprake van een daling in het aantal openstaande vacatures van bijna een kwart. De vacatures die nog wel openstaan, zijn vooral te

vinden in de technische en industrieberoepen. In 2014 loopt de werkloosheid naar verwachting verder op.

Aantal starters groeit

Ondanks de minder gunstige economische omstandigheden is het aantal startende ondernemers in Twente in 2013 met 5% gegroeid. In de eerste negen maanden van 2013 telde Twente 3.123 starters, 138 meer dan in dezelfde periode in 2012. Daarmee is Twente goed voor ruim 3% van het aantal starters in Nederland en meer dan de helft van die in Overijssel. Met name in het derde kwartaal startten meer mensen een bedrijf in Twente. De starters beginnen een onderneming niet alleen omdat zij kansen zien, de opgelopen werkloosheid kan er ook voor zorgen dat meer mensen voor zichzelf zijn begonnen.

Economische positie Twente in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Vergelijkbaar	Vergelijkbaar
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

6 Gelderland

Ferdinand Nijboer

Regio econoom

Veluwe

Achterhoek

Arnhem / Nijmegen

Zuidwest-Gelderland

Gelders herstel kleiner door krimp in zorg

- **De Gelderse economie krimpt in 2014 naar verwachting niet langer. Van echt herstel is met een verwachte groei van 0,2% nog geen sprake.**
- **De krimpende zorg en detailhandel zetten een rem op het herstel, ondanks het aantrekken van exportgerichte sectoren als de industrie en groothandel.**
- **Hoewel de werkloosheid in 2013 flink is toegenomen en in 2014 naar verwachting verder stijgt naar 8,2%, blijft het percentage onder het Nederlandse gemiddelde.**

Krimp ten einde maar herstel niet overtuigend

In 2014 komt eindelijk een einde aan de economische krimp voor Gelderland. Van een overtuigend herstel is met een economische groei van naar verwachting 0,2% echter geen sprake. Gelderland kent een relatief grote zorgsector, die landelijk, na decennia van groei in 2014 voor het eerst krimpt. Samen met de voortdurende terughoudendheid onder consumenten, die de detailhandel in de min houdt, zet dit een rem op het herstel. Ook de bouw ziet het volume in 2014 nog afnemen. De zakelijke dienstverlening krimpt in 2014 niet verder. Met name de minder kennisintensieve branches, zoals de uitzendbranche lopen voorop. Exporterende sectoren laten in 2014 herstel zien. In de machinebouw wordt bijvoorbeeld groei verwacht, maar ook de internationale groothandel profiteert van het aantrekken van de buitenlandse handel. Dit sectorale patroon is ook zichtbaar als gekeken wordt naar de groeiverschillen binnen de provincie. Binnen Gelderland doet Zuidwest-Gelderland het naar verwachting het beste (0,6%) gevolgd door Arnhem-Nijmegen (0,3%).

Werkloosheid stijgt maar blijft onder Nederlands gemiddelde

In Gelderland komt de werkloosheid in 2014 naar verwachting gemiddeld uit op 8,2%. Dat is een verdere stijging ten opzichte van het getal in 2013 (7,6%). Vanwege de minimale economische groei blijft een omslag op de arbeidsmarkt uit. De Gelderse werkloosheid bevindt zich net als doorgaans wel onder het landelijke gemiddelde. De toename in 2013 wordt veroorzaakt door zowel de groei van het aantal toetreders op de arbeidsmarkt als een daling van het aantal banen. Dit is terug te zien aan het aantal werkzoekenden en het aantal vacatures. Eind oktober 2013 telde Gelderland bijna 77.000 niet-werkende werkzoekenden. Dat is stijging van ongeveer een derde ten opzichte van oktober 2012. De groei in het aantal werkzoekenden is kleiner dan die voor heel Nederland (+40%). Ook het aantal openstaande vacatures is flink gedaald in 2013. Binnen Gelderland hebben de Veluwe , de Achterhoek en Zuidwest-Gelderland een relatief lage werkloosheid. In alle drie de gebieden komt het gemiddelde

percentage over 2013 naar verwachting rond de zeven uit. De regio Arnhem-Nijmegen heeft de laatste jaren juist een hogere werkloosheidspercentage dan landelijk.

Aantal starters bijna onveranderd

Ondanks het mindere economische klimaat blijft het aantal starters in de provincie Gelderland bijna onveranderd. In de eerste drie kwartalen van 2013 startten 10.482 nieuwe ondernemingen. Dat is een toename van 1% ten opzichte van dezelfde periode in 2012. Daarmee blijft de provincie in de buurt van de landelijke ontwikkeling (+2%). Gelderland heeft nog altijd ruim een tiende van de Nederlandse starters in huis. In de gezondheidszorg en de detailhandel (+10%) is de stijging het grootst. Gelderland blijft daarmee de reputatie van zorgprovincie waarmaken. Ongeveer een achtste van de starters is een bedrijf begonnen in deze sector. In de transport- en logistieke sector is een scherpe daling van het aantal starters te zien; ruim een kwart. Meer dan 40% van de Gelderse ondernemingen wordt in de regio Arnhem-Nijmegen opgericht. Deze regio laat ook het hoogste groeipercentage zien. De ontwikkelingen ontlopen elkaar echter nauwelijks.

Stagnatie Veluwe door krimp publieke sector

- **Na krimp in 2013 stagneert de economie op de Veluwe in 2014 (0,1%). De verwachte krimp van de overheid en de zorgsector leveren daaraan, gezien het belang van de publieke sector voor de Veluwse economie, een flinke bijdrage.**
- **De werkloosheid is in de regio snel opgelopen. Het aantal vacatures daalt en jongeren zijn de arbeidsmarkt opgestroomd. In 2014 blijft de werkloosheid naar verwachting op een hoog niveau liggen, al is dat percentage nog altijd lager dan landelijk.**

Stagnatie Veluwse economie

Na de krimp in 2013 maakt de economie van de Veluwe in 2014 een pas op de plaats. De stagnatie van de regionale economie (0,1%) is vooral toe te schrijven aan de verwachte krimp van de overheid en de zorgsector. Het belang van de publieke sector in de Veluwse economie is nog altijd groot en leverde jarenlang een bijdrage aan de economische groei. Daar komt in 2014 dus een einde aan door bezuinigingen van Rijk, provincie en gemeenten en structurele aanpassingen in de zorg. Twee andere sectoren die meer dan gemiddeld vertegenwoordigd zijn op de Veluwe, de detailhandel en de bouw, krimpen naar verwachting in 2014 ook. De van de consumentbestedingen afhankelijke sectoren kampen nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten. De bouw wordt ook nog altijd geraakt door de (naweeën van de) crisis op de huizenmarkt en in het commerciële vastgoed. De volumedalingen in de bouw en de detailhandel vallen waarschijnlijk wel lager uit dan in 2013. Het zijn de exportgerichte sectoren, zoals de metaalindustrie en machinebouwers, die voorkomen dat de regionale economie verder krimpt. Met name van de machine-industrie worden in 2014 mooie groeicijfers verwacht. Binnen de provincie moet de Veluwe de andere regio's (Achterhoek, Arnhem-Nijmegen en Zuidwest-Gelderland) voor zich dulden. Ook Noord-Overijssel groeit bijvoorbeeld sneller, vanwege het grotere belang van de industrie in die economie.

Werkloosheid blijft onder landelijk gemiddelde

Op de Veluwe ligt de gemiddelde werkloosheid in 2013 naar verwachting rond de 7%. Dit is voor de regio een zeer hoog cijfer. In 2009 lag de werkloosheid namelijk nog onder de 3%. In 2013 is net als bij het landelijke beeld sprake van een sterke stijging. Ondanks de toename blijft de Veluwe waarschijnlijk onder het landelijke werkloosheidsgetal. In 2014 stijgt de werkloosheid nog iets verder. Recente cijfers van het UWV laten zien dat het aantal niet-werkende werkzoekenden is opgelopen met ongeveer 50% ten opzichte van 2012. Terwijl het aanbod van personeel stijgt, daalt de werkgelegenheid. Dat raakt niet alleen jongeren sterk, maar ook werkzoekenden tussen de 55 en 59 jaar. Het aandeel niet-werkende

werkzoekenden ligt in die groep op ongeveer 8%.Overigens betekent de toegenomen werkloosheid niet dat er geen vacatures meer zijn. Hoewel het aantal vacatures sterk is gedaald, staan nog altijd ruim 2.200 banen open. Dit wijst gezien de ruime arbeidsmarkt op een kwalitatieve mismatch.

Toename starters in derde kwartaal

Ondanks het mindere economische klimaat blijft het aantal starters op de Veluwe op peil. In de eerste negen maanden van 2013 startten een kleine 3.300 nieuwe ondernemingen. Daarmee is de Veluwe goed voor 3,4% van de starters in Nederland. Dit aandeel is vergelijkbaar met het aandeel in dezelfde periode van 2012, omdat de groei in het aantal starters van 1% in 2013 nauwelijks onderdoet voor de landelijke groei (+2%). De starters blijven dus kansen zien voor een onderneming. In het derde kwartaal is het aantal starters op de Veluwe zelfs sterker toegenomen in vergelijking met 2012 (+6%).

Economische positie Veluwe in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Achterhoek vindt weg omhoog langzaam terug

- **De Achterhoekse economie vindt de weg omhoog langzaam terug in 2014. Met een verwachte groei van 0,2% is nog geen sprake van echt herstel.**
- **De groei van vooral exportgerichte sectoren wordt grotendeels teniet gedaan door nog altijd krimpende consumentensectoren, mede door afname van de bevolking.**
- **De hogere vervangingsvraag op de Achterhoekse arbeidsmarkt beperkt de stijging van de werkloosheid enigszins. Desondanks blijft de werkloosheid in 2014 naar verwachting op een hoog niveau.**

Minieme groei in 2014

De Achterhoekse economie vindt de weg omhoog langzaam terug in 2014. Met een verwachte marginale groei van 0,2% is voorlopig eerder sprake van stagnatie dan herstel. De exportgerichte sectoren trekken de kar. Hier staat tegenover dat de consumptie ook in 2014 lager uitvalt, mede door de krimpende bevolking. De Achterhoek weet door de gerichtheid op internationale handel beter te presteren dan een nabijgelegen regio als de Veluwe. Het moet daarentegen wel Twente voor laten gaan op groeigebied.
In de Achterhoek zijn groothandel en transport meer dan gemiddeld exporterend: iets minder dan de helft van de handelswaarde wordt buiten Nederland afgezet. De maakindustrie is er zeer sterk vertegenwoordigd. Deze sectoren herstellen zich onder impuls van de buitenlandse handel in 2014 naar verwachting. Met name voor machinebouwers wordt een sterke groei verwacht. De Achterhoekse economie bestaat echter uit meer dan op export gerichte bedrijven. De van de binnenlandse bestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en de horeca, kampen ook in 2014 nog met terughoudendheid onder consumenten. Dit drukkende effect wordt nog eens versterkt door de bevolkingskrimp.

Werkloosheidsstijging iets getemperd

In de Achterhoek is door vergrijzing en de stagnerende en nu krimpende bevolking een relatief sterke vervangingsvraag van personeel. De werkloosheid ligt er doorgaans dan ook onder die van Nederland. In 2013 is de werkloosheid landelijk snel opgelopen, maar de vervangingsvraag lijkt de groei in de Achterhoek iets getemperd te hebben. Het aantal niet-werkende werkzoekenden bedroeg eind september 2013 11.771, een stijging van 44% ten opzichte van een jaar eerder. Daarmee is de toename kleiner dan voor heel Nederland (50%). Het aantal openstaande vacatures is sterk afgenomen. Eind september 2013 waren er een kleine 600. Een jaar eerder waren dat er nog 1.567. Ten opzichte van dezelfde periode in 2012 is dat een daling van 62%. Er staan nog altijd vacatures open voor technische en industrieberoepen, zoals bankwerkers en lassers, die door een mismatch in

opleiding en ervaring niet voldoende door schoolverlaters ingevuld kunnen worden. In 2014 loopt de werkloosheid in de Achterhoek naar verwachting verder op. Die toename wordt ook beïnvloed door ontslagen die bij thuiszorgorganisatie Sensire vallen per 1 januari 2014, al kan een groot deel van het personeel in 2014 weer aan de slag bij andere organisaties.

Aantal starters blijft stabiel

Het aantal startende ondernemers in de Achterhoek is in 2013 voorlopig stabiel. In de eerste negen maanden van 2013 lag het aantal starters 0,2% hoger. De mindere economische situatie beperkt het aantal starters dus niet. Anderzijds zorgt de opgelopen werkloosheid er ook niet voor een impuls op het aantal starters, omdat meer mensen een bedrijf starten na verlies van hun baan. De Achterhoek herbergt 1,7% van het landelijke totaal aan starters, terwijl 2,4% van de Nederlandse bevolking er woont.

Economische positie Achterhoek in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Vergelijkbaar	Lager
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Zorgkrimp beperkt herstel Arnhem-Nijmegen

- **De economie van Arnhem-Nijmegen laat in 2014 een kleine groei zien van naar verwachting 0,3%.**
- **Het herstel wordt beperkt door een krimp van de zorgsector.**
- **De werkloosheid neemt in 2013 in een lager tempo toe dan landelijk het geval is. In 2014 wordt een verdere stijging verwacht.**

Beperkte groei in 2014

De economie van de regio Arnhem-Nijmegen laat in 2014 een kleine groei zien. Met een verwachte economische groei van 0,3% is het herstel beperkt. Het grote aandeel van de zorgsector in de regionale economie (bijna een zevende) is doorgaans goed voor een flinke bijdrage aan de groei. In 2014 wordt echter een krimp in de zorg verwacht, waardoor die bijdrage negatief is. Het zijn de exportgerichte sectoren die de economie in de richting van herstel trekken. Naast de industrie zijn dit de groothandel en transport. Deze exportgerichte sectoren zijn in Arnhem-Nijmegen niet bovengemiddeld aanwezig. Dat is een belangrijke verklaring voor het iets achterblijven van de economische groei bij het landelijke beeld. De van de consumentbestedingen afhankelijke sectoren zoals de detailhandel kampen in 2014 nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten. De volumedaling in de detailhandel valt waarschijnlijk wel lager uit dan in 2013. De zakelijke dienstverlening krimpt in 2014 niet verder. Met name de minder kennisintensieve branches, zoals de uitzendbranche lopen voorop in het herstel. Binnen de provincie is de groei in de regio Arnhem-Nijmegen iets hoger dan de Veluwe en de Achterhoek, al zijn de verschillen zeer klein. Ten opzichte van een regio als die in en rondom Eindhoven (Zuidoost-Brabant) blijft Arnhem-Nijmegen flink achter. De grotere exportgerichte industriële bedrijvigheid daar levert een verwachte groei van 1,2% op.

Werkloosheidstoename kleiner

De regio Arnhem-Nijmegen heeft de laatste jaren weer een hoger werkloosheidspercentage dan landelijk. In 2012 kwam de werkloosheid uit op 7%. In 2013 is sprake van een verdere stijging, al lijkt deze kleiner dan landelijk het geval is. Het aantal niet-werkende werkzoekenden in de regio is eind augustus 2013 namelijk hoger (ruim 30%) dan in vergelijking met een jaar eerder, maar de stijging is kleiner dan de toename voor Nederland als geheel (47%). De gemiddelde werkloosheid komt hierdoor in 2013 naar verwachting dichter in de buurt van die in Nederland als geheel De in verhouding nog beperkte stijging in het aantal werkzoekenden gaat samen met een daling van het aantal openstaande vacatures. Waar deze begin 2013 nog stabiel bleven, is vanaf mei een daling ingezet. In 2014 neemt de werkloosheid naar verwachting nog wel iets toe.

Lichte groei gestarte ondernemingen

In de regio Arnhem-Nijmegen zijn tot en met september 2013 iets meer ondernemingen gestart dan in de vergelijkbare periode in 2012 (+1,4%). Die stijging is vergelijkbaar met de landelijke toename (+1,9%). Arnhem-Nijmegen herbergt daarmee 4,4% van het totaal aan starters in Nederland. Waar het aantal starters in het eerste kwartaal wat terugviel, werden met name in het tweede kwartaal veel meer bedrijven gestart. De mindere economische situatie weerhoudt mensen niet van ondernemen. Sterker nog, de opgelopen werkloosheid kan er voor zorgen dat meer mensen voor zichzelf beginnen Arnhem-Nijmegen is ondernemend. Ruim vier op de tien Gelderse starters begint in de regio Arnhem-Nijmegen, terwijl iets meer dan een derde van de Gelderse bevolking er woont.

Economische positie Arnhem-Nijmegen in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Vergelijkbaar	Lager
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Zuidwest-Gelderland profiteert van export

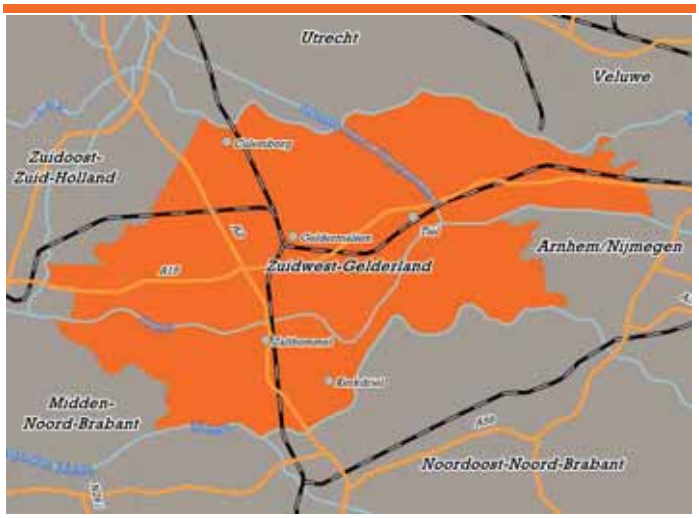
- **Na krimp in 2013 groeit de economie van Zuidwest-Gelderland in 2014 weer (0,6%). De verwachte exportgroei in de groothandel en de industrie neemt de regionale economie op sleeptouw.**
- **De werkloosheid is in de regio Zuidwest-Gelderland snel opgelopen. Het aantal vacatures stijgt de laatste maanden weliswaar, maar het aantal werkzoekenden is groter geworden.**
- **In 2014 neemt de werkloosheid verder toe, al is deze naar verwachting lager dan voor Nederland als geheel.**

Groothandel en wegtransport zorgen voor omslag

De economische groei in Zuidwest-Gelderland komt in 2014 naar verwachting uit op 0,6%, in de buurt van het landelijke gemiddelde. Het zijn de exporterende sectoren die voorop lopen in de voorzichtige economische opleving. De exporterende industrie groeit in 2014 het snelst. De groothandel en dan met name de AGF-groothandel is sterk vertegenwoordigd in de regio. Het duidelijke herstel van de appel- (+6%) en perenoogst (+34%) kan een bijdrage leveren aan de exportgroei in 2014. De lagere oogstopbrengsten van appels en peren in 2012 werkten namelijk duidelijk door in de export in het eerste deel van 2013. Twee andere sectoren die meer dan gemiddeld vertegenwoordigd zijn in Zuidwest-Gelderland, de detailhandel en de bouw, krimpen naar verwachting in 2014 nog. De van consumentbestedingen afhankelijke sectoren kampen nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten. De volumedalingen in de bouw en de detailhandel vallen waarschijnlijk wel lager uit dan in 2013. Binnen de provincie laat Zuidwest-Gelderland wat betreft economische groei alle andere regio's achter zich (de Veluwe, de Achterhoek en Arnhem-Nijmegen).

Stijging vacatures beperkt werkloosheidsgroei

Zuidwest-Gelderland heeft relatief weinig inwoners en is daarom gevoeliger voor schommelingen in werkloosheid. De werkloosheid ligt op een relatief laag niveau. Zo was in 2012 gemiddeld nog geen 5% van de bevolking werkloos. Er is in 2013 in Zuidwest-Gelderland wel sprake van een snelle stijging van de werkloosheid. Recente cijfers van het UWV laten zien dat het aantal niet-werkende werkzoekenden is opgelopen met meer dan de helft ten opzichte van 2012. Toch komt de werkloosheid in 2013 waarschijnlijk nog altijd lager uit dan het verwachte landelijke gemiddelde. Ook al omdat het aantal vacatures tegen de landelijke en provinciale trends in is gestegen de laatste maanden. De stijging zit vooral in de technische en industriële beroepen. Toch loopt naar verwachting de werkloosheid in 2014 nog iets verder op, gezien het langzame economische herstel.

Aantal starters bijna onveranderd

Het aantal startende ondernemers in Zuidwest-Gelderland is in 2013 stabiel. In de eerste negen maanden van 2013 lag het aantal starters 0,4% hoger. Na een dip in het eerste kwartaal startten in de twee kwartalen daarna meer mensen een onderneming in Zuidwest-Gelderland. De mindere economische situatie beperkt het aantal starters dus niet. Anderzijds zorgt de opgelopen werkloosheid er ook niet voor dat het aantal starters stijgt, omdat meer mensen een bedrijf starten na verlies van hun baan. Zuidwest-Gelderland herbergt 12% van het Gelderse totaal aan starters, in lijn met het aandeel in de Gelderse bevolking.

Economische positie Zuidwest-Gelderland in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Vergelijkbaar
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

7 Utrecht

Ferdinand Nijboer

Regio econoom

Utrecht

Einde aan krimp zonder overtuigend herstel

- **Het einde van de economische krimp komt voor de provincie Utrecht in zicht. Na een verdere terugval van de economie in 2013 groeit de economie in 2014 naar verwachting met 0,4%.**
- **Het aantrekken van de groothandelsactiviteiten en het uitblijven van verdere krimp in de zakelijke dienstverlening zorgen voor de omslag.**
- **De krimp is dan weliswaar ten einde, maar van echt herstel is nog geen sprake, waardoor ook de werkloosheid op een hoog niveau blijft.**

Krimp ten einde in 2014

In Utrecht kan in 2014 een einde komen aan de periode van economische krimp. De economische groei komt met naar verwachting 0,4% uit in de buurt van de landelijke groei. De vooruitzichten blijven wel achter bij de groei in bijvoorbeeld Groot-Amsterdam, omdat Utrecht, gezien de samenstelling van de regionale economie, minder profiteert van het aantrekken van de handel met het buitenland. In Utrecht leveren het herstel in groothandelsactiviteit en het naar verwachting uitblijven van verdere krimp in de zakelijke dienstverlening de belangrijkste bijdrage aan het einde van de economische neergang. Ook de hoger dan landelijke bevolkingsgroei levert een extra impuls. Daar staat tegenover dat de consumentenbestedingen nog altijd onder druk staan en overheden minder uitgeven. Dat de particuliere consumptie nog niet aanhaakt bij de toenemende vraag uit het buitenland merkt in Utrecht vooral de detailhandel. Groeiend buitenlands toerisme beperkt namelijk de schade voor de horeca.

Snelle stijging Utrechtse werkloosheid

Utrecht kende altijd een relatief lage werkloosheid, maar in 2013 is het aantal mensen zonder baan snel gestegen. Waar de werkloosheid eind 2012 op 5,9% uitkwam is deze per half 2013 gestegen tot 8,0%. Die toename is veroorzaakt door zowel de groei van het aantal toetreders op de arbeidsmarkt als een daling van het aantal banen. Dit is terug te zien aan het aantal werkzoekenden en het aantal vacatures. Eind oktober 2013 telde Utrecht ruim 40.000 niet-werkende werkzoekenden. Dat is 44% meer dan in oktober 2012. De stijging is groter dan voor Nederland als geheel (+40%). Het aantal openstaande vacatures is in die periode met een zesde gekrompen. Toch ligt het werkloosheidscijfer nog altijd lager dan het landelijke cijfer. De verschillen met de percentages eind 2007, begin 2008 (2-3%) zijn echter enorm. Voor 2013 verwacht ING Economisch Bureau een gemiddelde werkloosheid in de provincie Utrecht van net geen 8%. De werkloosheid in de stad Utrecht ligt daar weer boven, maar is altijd nog een stuk lager dan die in de andere grote steden. De stad kent steeds meer hoogopgeleide werkzoekenden, nu afgestudeerden minder snel een baan vinden. Dit is een belangrijke factor in de oplopende jeugdwerkloosheid. Gezien het beperkte economische herstel in 2014 zal de werkloosheid ook in 2014 in de stad en de provincie Utrecht op een hoog niveau blijven liggen. Voor de provincie wordt een werkloosheid van 8,4% verwacht.

Aantal starters blijft redelijk op peil

In het mindere economische klimaat daalt het aantal starters in de provincie Utrecht licht. In de eerste negen maanden van 2013 startten ruim 8.100 nieuwe ondernemingen. Dat is een afname van 3% ten opzichte van dezelfde periode in 2012. Daarmee blijft Utrecht ook iets achter bij de landelijke ontwikkeling (+2%). De provincie heeft nog altijd ruim 8% van de Nederlandse starters in huis. In het onderwijs (+10%) en binnen cultuur, sport en recreatie (+2%) is in Utrecht wel een groei te zien in het aantal starters. Utrecht blijft bovendien de reputatie van zakelijke dienstverlener waarmaken. Ongeveer een derde van de starters is een bedrijf begonnen in deze sector. Landelijk gezien is de zakelijke dienstverlening ook populair bij starters, maar wel iets minder (29%). Verder zijn iets meer Utrechtse bedrijven gestart in de sector informatie en communicatie.

Economische positie Utrecht in 2014

	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Vergelijkbaar
Werkloosheid	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

8 Flevoland

Rico Luman

Regio econoom

Flevoland

Snelste groeier, maar niet snel genoeg

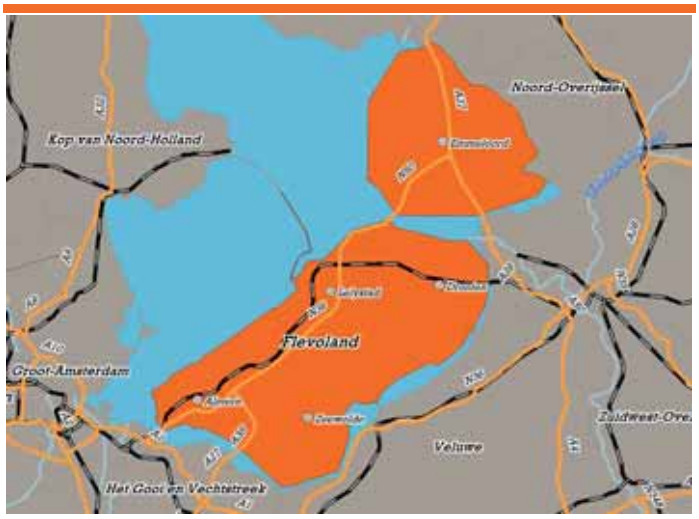
- **Flevoland realiseert met 1,2% in 2014 landelijk de hoogste groei. Groothandel en agrarische sector dragen hieraan het meest bij.**
- **Toch is de groei te laag om de banenmotor aan te zwengelen en de vele jongeren aan een baan te helpen.**
- **De verwachte werkloosheid bereikt in 2014 met 12,5% ook het hoogste cijfer van Nederland**
- **Ondernemerschap is manier om toch een succesvolle entree te maken.**

Herstel door groothandel en agrarische export

Net als de rest van Nederland verbetert het economisch perspectief in Flevoland. Na een krimp van 0,7% gaat ING Economisch Bureau er vanuit dat de Regionale economie in 2014 weer licht zal groeien (1,2%). Hiermee is Flevoland landelijk de sterkste groeier. De bevolkingsaanwas zorgt er net als in het verleden voor dat de regionale economie iets meer groeipotentieel heeft dan landelijk. Toch blijft het tempo gezien het 'track record' van Flevoland laag. Dat groeimotor Almere langzamer draait speelt hierbij een rol, maar de economie wordt ook geremd door werkloosheid. Wel profiteert ook het bedrijfsleven in Flevoland van het toegenomen vertrouwen onder met name exporteurs. Vooral de ruim vertegenwoordigde groothandels en agrarische bedrijven dragen volgend jaar in Flevoland het meest bij aan herstel.

Werkloosheid door toetredende jongeren op hoog niveau

De werkloosheid is in Flevoland fors opgelopen. In het derde kwartaal van 2013 noteert de werkloosheid met 11,4% zelfs het hoogste van Nederland. De verwachting is dat dit niveau in 2014 nog doorstijgt en met 12,5% een piek bereikt. Ook op dit vlak voert de provincie de lijst aan. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat het banenscheppend vermogen op dit moment te gering is om de toetreding van jongeren te verwerken. Door vooral de kwakkelende zakelijke dienstverlening staat de werkgelegenheid zelfs onder druk. Flevolanders blijven daarmee voor werk nog altijd medeafhankelijk van andere regio's. Wat werkloosheid betreft zijn er binnen de provincie wel grote verschillen. Zo lag de werkloosheid in Lelystad fors boven het gemiddelde en waren in de Noordoostpolder en Urk veel minder mensen werkloos. Hoewel de verwachting landelijk is dat de groei van de werkloosheid afvlakt, blijft de druk voorlopig op de ketel.

Aantal starters blijf t achter, maar ondernemerschap blijft kansrijk

Het aantal starters in Flevoland is in de eerste drie kwartalen van 2013 met 0,6% gestegen ten opzichte van een jaar eerder. Dit is minder dan het landelijk gemiddelde van 1,9%. Een jaar eerder deed de provincie het juist iets beter. Vooral het kleinere aantal starters in de zakelijke dienstverlening. Dit wijst erop dat er minder mensen als ZZP-er aan de slag zijn gegaan. Toch is ondernemerschap bij uitstek in Flevoland wel kansrijk In de jonge historie van Flevoland zijn nieuwe bedrijven altijd een belangrijke bron voor succes geweest. De beschikbare ruimte en de jonge bevolking zijn hiervoor belangrijk. Gunstig is dat de combinatie Almere-Lelystad relatief sterk uit de bus komt als vestigingsplaats[1]. In de praktijk is de provincie hierin ook relatief succesvol. Kansrijke sectoren zijn naast de groothandel bijvoorbeeld de vrije tijdssector.

Economische positie Flevoland in 2014

	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger
Werkloosheid	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

[1] Bron: Deloitte

9 Noord-Holland

Rico Luman

Regio econoom

Kop van Noord-Holland

Alkmaar en omgeving

IJmond

Agglomeratie Haarlem

Zaanstreek

Groot-Amsterdam

Het Gooi en Vechtstreek

Noord-Holland laat krimp achter zich

- **De Noord-Hollandse economie herstelt volgend jaar met 0,7% groei iets meer dan de rest van Nederland.**
- **Waar de Kop van Noord-Holland nog krimpt, laten de meer internationaal gerichte regio's Zaanstad, IJmond en Groot-Amsterdam bovengemiddelde groei zien.**
- **De Noord-Hollandse werkloosheid stijgt in 2014 naar verwachting tot 8,8% (Nederland: 9,0%). Naast banenverlies speelt de steeds grotere beschikbare beroepsbevolking hierbij een rol.**
- **Het aantal starters ligt nagenoeg op het landelijke niveau. Positief is dat juist minder ondernemende delen van de provincie het ondernemerschap is toegenomen.**

Noord-Hollandse economie laat dal in 2014 achter zich

Na een krimp van 1,1% is de verwachting dat Noord-Holland in 2014 weer groei laat zien (0,7%). Dit is voornamelijk te danken aan de bedrijven die internationaal actief zijn, zoals in de sterk vertegenwoordigde groothandel en logistiek. Hoewel Noord-Holland minder industrie kent dan gemiddeld, draagt deze sector ook zijn steentje bij. Onder invloed van een aantrekkende exportvraag laten deze bedrijven in 2014 weer een 1% tot 2% productiegroei zien. In de provincie zijn deze bedrijven vooral gevestigd in de regio's IJmond, Zaanstreek en Groot-Amsterdam (inclusief Schiphol en de Haarlemmermeer), die er op provincieniveau uitspringen. Iets wat de provincie daarnaast helpt, is de aantrekkingskracht van de hoofdstad. Amsterdam blijft nieuwe inwoners, bedrijven en veel (internationale) bezoekers trekken en dat zorgt voor een bovengemiddelde groei al zijn er ook hier remmende factoren, zoals de zakelijke dienstverlening. De noordelijke helft van de provincie, die afhankelijker is van de binnenlandse markt blijft in 2014 achter. Toch is de economische basis volgend jaar per saldo voldoende om de krimp om te zetten in licht bovengemiddelde groei.

Werkloosheid stijgt flink, maar ontwikkelt zich minder ongunstig dan landelijk

De Noord-Hollandse werkloosheid is in 2013 hard opgelopen. In het derde kwartaal van 2013 kwam de werkloosheid uit op 8,4%, een stijging van 2,2% ten opzichte van een jaar eerder. Dit is aanmerkelijk meer dan de stijging in Zuid-Holland, maar lager dan in Flevoland en Utrecht. De sterk gestegen werkloosheid in Groot-Amsterdam heeft hier een groot aandeel in. Ruim 30% van de Noord-Hollandse beroepsbevolking bevindt zich in de hoofdstad en daar steeg de werkloosheid door veel reorganisaties in de zakelijke dienstverlening harder dan in de provincie. Opvallend is dat de arbeidsparticipatie in Noord-Holland steeds verder is opgelopen en in de loop van 2013 met 74,8%, het hoogste niveau in de geschiedenis heeft bereikt. De toetreding van werknemers zet de arbeidsmarkt extra onder druk. Naar verwachting zal de werkloosheid in 2014 doorstijgen tot een niveau van 8,8%, iets lager dan het landelijk gemiddeld.

Aantal starters vergelijkbaar met landelijke cijfer

Het aantal Noord-Hollandse starters ligt in 2013 (t/m derde kwartaal) vrijwel op het landelijk gemiddelde. Positief is echter dat het afgelopen jaar het ondernemerschap in de noordelijke helft van de provincie is gestegen. Het ziet er naar uit dat dit niet alleen werknemers zijn die zich genoodzaakt zien om als ZZP-er verder te gaan, maar ook echte start-ups met groeipotentie. Vooral het aantal starters in de detailhandel is met 6% flink toegenomen. Hieronder bevinden zich relatief veel webwinkels. Opvallend is verder dat het aantal starters in de industrie in tegenstelling tot het landelijke beeld fors is afgenomen. Dit zou gezien de relatief kleine industrie en de kansen die daar liggen idealiter anders moeten zijn.

Herstel Noordkop laat op zich wachten

- **In 2014 krimpt de economie van de Noordkop nog met 0,4%. Vooral de krimp in de publieke sector heeft hierop grote invloed.**
- **De regio West-Friesland presteert beter dan de regio Den Helder. Zo is de foodsector (ook handel en distributie) hier een sterke factor.**
- **De werkloosheid groeit, maar blijft onder het landelijke cijfer.**

Noordkop blijft achter door krimpende overheid

In tegenstelling tot andere regio's kampt Noord-Holland Noord ook volgend jaar nog met een lichte economische teruggang (-0,4%). De 'Noordkop' is daarmee één van de vier Nederlandse regio's (totaal 40) die nog krimpen. Vooral het effect van de krimpende overheidsuitgaven speelt de regio parten. Met vooral de marine in Den Helder is de publieke sector nog altijd ruim twee keer groter dan gemiddeld. Privatisering van de haven en het aantrekken van bedrijvigheid voor bijvoorbeeld de off-shore belevering van boorplatforms en windmolenparken, verminderen deze afhankelijkheid langzaam. Op agrarisch vlak groeit de regio met de sierteelt echter bovengemiddeld. Volgend jaar geeft dit wel steun enige steun aan de economie. In mindere mate geldt dit ook voor het toerisme aan de kust en op Texel. De regio West-Friesland, die ook onderdeel is van het gebied, heeft een eigen karakter en presteert relatief goed. Zo kent het gebied rond Hoorn en Enkhuizen een sterk food gerelateerd bedrijvencluster, dat relatief succesvol is. Ook is dit gebied sterk in opslag en retaildistributie. Een snelgroeiend bedrijf als Action dat vanuit Zwaagdijk opereert is hier een voorbeeld van. Al met al moet de regio nog een jaar wachten op economische vooruitgang. Het feit dat de bevolking in tegenstelling tot de rest van Nederland niet meer groeit, is hierbij een nadelig structureel effect.

Werkloosheid stijgt nog, maar er zijn ook drukkende factoren

Noord-Holland Noord kent van oudsher geen hoge werkloosheid. In 2012 lag de werkloosheid met 6,1% iets onder het Noord-Hollandse gemiddelde. Door het verlies aan banen loopt de werkloosheid naar verwachting tot in 2014 nog op. De Noord-Hollandse werkloosheid stijgt volgend jaar naar 8,8%. Naar verwachting komt het percentage in Noord-Holland Noord hier niet boven uit. Dat de beroepsbevolking sterker krimpt dan landelijk en het ondernemerschap toeneemt, heeft immers een drukkend effect.

Aantal starters in de lift

Het ondernemerschap neemt toe in de Noordkop en dat is een gunstig teken. Het aantal mensen dat in de eerste drie kwartalen van 2013 voor zichzelf begon is met 7,7% toegenomen, wat veel hoger is in de rest van Nederland (1,9%). De regio kent vooral kansen in de sectoren waarin het aan de weg timmert. Voorbeelden zijn nieuwe energie, maar ook hoogwaardige agrarica en nieuwe zorgoplossingen.

Positie Kop van Noord-Holland in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Vergelijkbaar	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Veranderende consument houdt groei laag

- **In 2014 komt de economie van Alkmaar en omgeving nog nauwelijks van zijn plaats (+0,1%).**
- **Groei van online-verkopen kosten de regio dat als winkelcentrum van Noord-Holland dient groei, terwijl ook de zorgsector anders dan de afgelopen jaren geen uitkomst kan bieden.**
- **Gunstig is dat de werkloosheid relatief laag blijft en dat het ondernemerschap in de lift zit. Dit helpt de economie structureel.**

Economie vrijwel stabiel in 2014

De regio Alkmaar en omgeving komt in 2014 nog niet echt uit het economische dal. De economie groeit in 2014 naar verwachting slechts 0,1%. Hiermee blijft de regio achter bij andere regio's. De as Alkmaar-Heerhugowaard vervult een winkelcentrumfunctie voor Noord-Holland wat detailhandel betreft, maar ook volgend jaar krimpen de bestedingen nog licht. Ook werkt structureel de verschuiving van consumentenvraag naar internet door. Hoewel er ook in de regio webwinkels gevestigd zijn, hebben winkeliers hier last van. Een andere sector die het economisch herstel tegenhoudt, is de sterk vertegenwoordigde zorgsector. Anders dan de afgelopen jaren is hiervan door toenemende efficiëntiedruk en licht afnemende zorgvraag in 2014 geen groei te verwachten. Dit is merkbaar voor de regionale economie door reorganisatie bij grote werkgever, ziekenhuis MCA. Anders dan andere regio's profiteert Alkmaar en omgeving door ondervertegenwoordiging van internationaal georiënteerde industriële en handelsbedrijven minder van export gedreven groei. Aantrekken van nieuwe bedrijvigheid op dit punt zou de economie versterken.

Meer jeugdwerkloosheid door jonge bevolking

De relatief lage werkloosheid is een sterk punt van de regio Alkmaar en omgeving. Over 2012 bedroeg de werkloosheid nog rond de 6% wat lager was dan zowel de rest van de provincie als het landelijk gemiddelde. Hoewel dit cijfer het afgelopen jaar zeker 2% is opgelopen, blijft de regio gunstig afsteken. De lage economische groei kost banen. Het feit dat de vergrijzing versnelt (in 2013 groeide het aantal 65-plussers met 5%) en de beroepsbevolking, krimpt zorgt ervoor echter voordat het werkloosheidsniveau ook in 2014 onder het landelijk verwachte cijfer van 9,0% blijft.

Flinke toename aantal starters goed signaal

Het aantal starters is in Alkmaar en omgeving in 2013 (t/m derde kwartaal) met 7,7% toegenomen. Dit is veel meer dan landelijk (1,9%). Dit maakt de regio ondernemender en de economie krijgt daarmee een impuls. Er zijn bijvoorbeeld kansen voor nieuw ondernemerschap dat zich naast de digitaliserende maatschappij bijvoorbeeld richt op de kansen door toenemende vergrijzing, nieuwe energie of toerisme.

Tabel Positie Alkmaar en omgeving ten opzichte van provincie en Nederland

	Provinciaal	Landelijk
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Metaalindustrie bezorgt IJmond groei

- **Met dank aan de industriële opleving kan de economie van IJmond volgend jaar weer met 0,8% groeien.**
- **Verder laat de economie volgend jaar een wisselend beeld zien. Handelsbedrijven profiteren van de aantrekkende export, maar detailhandelsbedrijven gaan nog een moeilijk jaar tegemoet.**
- **De werkloosheid in IJmond ontkomt niet aan stijging, maar blijft naar verhouding laag**
- **De regio is minder ondernemend dan gemiddeld. Hier liggen kansen voor versterking van de economie.**

Herstel in 2014 door oplevende industrie

Het economisch tij keert geleidelijk in de IJmond. In 2013 bedroeg de krimp nog 0,9%, maar in 2014 kan de regionale economie weer vooruitgang boeken (0,8%). Dit is vooral toe te schrijven aan de basismetaalindustrie die volgend jaar weer groeit. Met een industrieel aandeel van meer dan 30% in de economie blijft het cluster rond Tata steel zijn stempel drukken op de relatief kleine regio. Door de aantrekkende export en terugkerende productiegroei bij machinebouwers, pakt dit in 2014 goed uit. De komende jaren loopt nog een groot investeringsprogramma bij Tata Steel dat de productielocatie nog efficiënter moet maken, ook wordt er veel geld gestoken in innovatie. Hiermee verdwijnen banen, maar de investeringen zijn ook goed voor de regio.
Op andere vlakken, waarin de regio een specialisatie heeft, gaat het volgend jaar wisselend. Terwijl de detailhandel met regionale concentratie in Beverwijk weer een moeilijk jaar tegemoet gaat, kan de vishandel rond IJmuiden profiteren van aantrekkende vraag. Gezien de bezuinigingen in de publieke sector en de stagnerende bevolking die in 2013 rond 194.000 inwoners blijft steken, moet de regionale economie het op private kracht doen.

Werkloosheid IJmond blijft relatief laag

De werkloosheid in de regio IJmond (5%) behoorde in 2012 samen met Gooi- en Vechtstreek tot de laagste van Noord-Holland (gemiddeld 6,3%). In 2013 is ook in de regio de werkloosheid flink opgelopen. Naar verwachting komt het werkloosheidsniveau in Noord-Holland in 2014 uit op 8,9%. De regio IJmond zal hier ook volgend jaar nog beter bij afsteken. Gunstig voor de arbeidsmarkt is dat de groep jongeren de komende jaren licht afneemt.
Het karakter van de arbeidsmarkt in de IJmond verandert langzaam. Waar ruim 20 jaar geleden nog 16.000 werknemers bij Hoogovens IJmuiden werkten, is dit aantal afgenomen tot 9.000 en dit neemt verder af. Bovendien heeft het huidige Tata Steel behoefte aan hoogwaardiger (technisch) personeel.

Aantal starters daalt in de IJmond

Het aantal starters is in de regio IJmond in 2013 (t/m derde kwartaal) met 1,4% gedaald ten opzichte van een jaar eerder. Dit staat in contrast met het feit dat het aantal bedrijven gemiddeld in Nederland juist met 1,9% toenam. Ook in relatie tot de bevolking worden in de regio minder bedrijven opgericht. Toch zijn er wel kansen, zoals bijvoorbeeld in de onderhouds- en installatiebranche.

Positie IJmond in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Licht herstel in Haarlem

- **In 2014 laat de agglomeratie Haarlem een beperkt economisch herstel zien (0,4%). De regio blijft hiermee achter bij het gemiddelde.**
- **De krimpende overheid en de zorgsector remmen het herstel in 2014 enerzijds. Anderzijds profiteert de regio door ondervertegenwoordiging minder van exporterende (industriële) bedrijven, die weer duidelijke groei vertonen.**
- **De werkloosheid is ook in de agglomeratie Haarlem opgelopen, maar blijft in 2014 lager dan gemiddeld. Dit dankt de regio ondermeer aan de relatief grote beschikbaarheid van werk in de omgeving.**
- **Het aantal starters neemt minder toe dan landelijk, maar de regio Haarlem blijft ondernemend. Wel moet de regio hier meer van kunnen profiteren.**

Haarlemse economie herstelt beperkt

De Agglomeratie Haarlem kan in 2014 rekenen op een licht economisch herstel (0,4%), wat iets minder is dan in heel Nederland. De regio laat daarmee twee jaar van krimp achter zich. Hoewel de Haarlemse ecoomische groei ook de afgelopen tien jaar beperkt bleef, houdt de opleving nog niet over. De regio is met sterke vertegenwoordiging van bedrijven in de zakelijke dienstverlening en instellingen van de overheid en in de zorgsector overwegend nationaal georiënteerd. Vooral de krimpende overheid drukt op de economie. Daarnaast is de groei van de grote zorg-en welzijnssector stilgevallen. Dit zijn de belangrijkste redenen dat de regio in 2014 achterblijft bij aanliggende regio's IJmond en Groot-Amsterdam. Positief punt voor de regio is dat de koopkracht onder consumenten door de relatief lage werkloosheid beter op peil is gebleven dan gemiddeld. Ook speelt daarbij mee dat het gemiddelde inkomen hoger dan in andere regio's is. Een belangrijke sterkte van de regio is het hoog aangeschreven leefklimaat. Dit zou in de toekomst – al is Amsterdam op dit punt vaak te dichtbij - tot meer groei van economisch belangrijke bedrijvigheid moeten kunnen leiden.

Haarlemse werkloosheid blijft lager dan gemiddeld

Een gebied waarop de Agglomeratie profiteert van de nabijheid van gebieden met veel werkgelegenheid is de arbeidsmarkt. Veel inwoners werken bijvoorbeeld in de aangrenzende Haarlemmermeer. De werkloosheid noteerde in 2012 met 5,3% een procent onder het provinciegemiddelde. Landelijk gezien presteert de regio nog iets beter. In 2013 is de werkloosheid ook in de Agglomeratie Haarlem fors opgelopen, wat blijkt uit de groei van het aantal niet werkende werkzoekenden in de gemeente Haarlem. Positief is dat de jeugdwerkloosheid anders dan in veel andere gebieden stabiel is gebleven.

Aantal starters stijgt ondergemiddeld, maar de regio blijft ondernemend

De agglomeratie Haarlem is in relatie tot de bevolkingsomvang ondernemender dan gemiddeld in Nederland. In 2013 zijn naar verwachting ruim 2.000 bedrijven in de regio opgericht, wat ca. 1,3% meer is dan een jaar eerder (gemiddeld in Nederland; 1,9%). Als sterke woonregio kent het gebied veel ZZP-ers die vanuit huis werken. Ook blijkt het Haarlemse klimaat voor nieuwe creatieve bedrijven en start-ups vruchtbaar. Belangrijk is om bedrijven vast te houden en te laten groeien waarmee de economische bijdrage voor de regio groeit.

Positie Agglomeratie Haarlem in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Voedingsindustrie stabiliseert Zaanse regio

- **Met dank aan de voedingsmiddelenindustrie liet de Zaanse economie de krimp het afgelopen jaar al vrijwel achter zich. De regio presteerde hiermee bij de besten van Nederland.**
- **In 2014 bedraagt de verwachte groei 0,9%; de relatief sterk aanwezige bouw en detailhandel gaan opnieuw een uitdagend jaar tegemoet.**
- **De Zaanse werkloosheid loopt op, maar blijft onder het landelijk gemiddelde.**

Licht herstel in 2014 door aantrekken maakindustrie

De Zaanse economie laat een relatief gunstige ontwikkeling zien, waarbij krimp het in 2013 al vrijwel uitbleef. Dit is te danken aan de bijdrage vanuit de voedingsmiddelenindustrie, die van oudsher sterk geworteld is in de regio. Los van de andere industriële bedrijvigheid vertegenwoordigt deze branche ruim 14% van de regionale economie van totaal slechts ca. € 3,7 mld. In tegenstelling tot een jaar eerder groeide het productievolume in de voedingsmiddelenindustrie in met 3%. In 2014 kan de regio profiteren van de exportgroei, waarmee ook andere industriële branches weer groei kunnen realiseren.
Het feit dat Zaanstad grenst aan Amsterdam en onderdeel uitmaakt van de Metropoolregio werkt positief uit wat betreft bevolkingsgroei en aantrekkingskracht op bezoekers. In 2014 is er nog weerstand te verwachten vanuit de detailhandels die vooral in en rond Zaandam sterk is vertegenwoordigd. De dalende consumentenbestedingen maken het op dit vlak nog een uitdagend jaar. Dit geldt ook voor het relatief grote aantal Zaanse bouwbedrijven die veel in de Randstad werken en volgend jaar het dieptepunt in de bouw zien passeren.

Werkloosheid stijgt, maar blijft onder het landelijk gemiddelde

De Zaanse werkloosheid was over 2012 nagenoeg gelijk aan het provinciale niveau. Het afgelopen jaar is ook de werkloosheid in Zaanstad opgelopen. Net als de bevolking als geheel groeit ook de beroepsbevolking in de regio nog door. Dit betekent dat er banengroei moet zijn om op hetzelfde niveau uit te komen. Gunstig is dat de regio kan meeprofiteren van groeiende werkgelegenheid in de Schipholregio. In de aantrekkende industriële sector komen er echter niet direct banen bij. Per saldo blijft de werkloosheid in 2014 naar verwachting dichtbij het Noord-Hollandse gemiddelde van 8,8%. Dit is nog altijd lager dan het verwachte landelijke niveau van 9,2%.

Aantal Zaanse starters groeit

De Zaanse economie is in ontwikkeling. Het afgelopen jaar (t/m derde kwartaal) is het aantal startende bedrijven met 4,6% toegenomen. Voor een deel zijn dit wel ZZP-ers in de bouw. Ten opzichte van de bevolkingsomvang is het aantal starters gemiddeld. Toch wordt Zaanstad ook ondernemender. In de regio wordt veel industrieel erfgoed herontwikkeld. Dit biedt kansen voor nieuwe bedrijvigheid op (detail)handels- en (voedings)industriegebied.

Positie Zaanstreek in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van landelijk
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Vergelijkbaar	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Groei door stedelijke aantrekkingskracht

- **Na een krimp van 0,5% in 2013 groeit de economie van Groot-Amsterdam in 2014 weer met 1,1%.**
- **Gezien de bevolkingsgroei blijft de groei ondermaats, wat zich vertaalt in een hoge werkloosheid.**
- **Hoewel de inkrimping van de financiële en zakelijke dienstverlening afremt, blijft de hoofdstedelijke regio nationaal wel een voortrekker.**
- **De bloeiende toeristische sector en Schiphol als draaischijf hebben daarin een niet te onderschatten aandeel.**

Economisch herstel ondanks afremmende financiele- en zakelijke dienstverlening

Na een lichte krimp met 0,5% in 2013 slaat de Amsterdamse economie in 2014 het groeipad weer in (1,1%) Toch is van een echt keerpunt voor Amsterdamse begrippen nog geen sprake. De grote financiële en zakelijke dienstverlening remt het herstel nog flink af. Dat de export in 2014 aantrekt, is positief voor een regionaal (waaronder in de Haarlemmermeer) sterk vertegenwoordigde groothandel. Daarentegen kan de zorgsector met grote ziekenhuizen als het VUmc en AMC volgend jaar voor het eerst sinds jaren geen compensatie bieden. Positief is dat de consumptie vooral het centrum van Amsterdam door de groei van het aantal bezoekers relatief goed op peil blijft. Ook voor 2014 zijn de voortekenen wat dit betreft goed.

Veerkrachtige arbeidsmarkt nu toch flink achteruit

Nadat de arbeidsmarkt de afgelopen jaren goed stand hield, is de werkloosheid in Groot-Amsterdam in 2013 hard opgelopen. Zo is het aandeel Amsterdammers zonder werk medio 2013 in vergelijking met een jaar eerder opgelopen van 7,5% tot 9,9%, wat meer is dan in andere steden. Voor een belangrijk deel is dit te wijten aan reorganisaties bij grote werkgevers. In 2014 kan het aantal banen bij groothandels en logistiek dienstverleners weer toenemen. Schiphol blijft een bron van werkgelegenheid. In Groot-Amsterdam is het onderwijs de meest vergrijste sector. De verwachting is dat hier de komende tijd door uitstroom veel banen vrijkomen. Deels kunnen die wellicht ingevuld worden door mensen uit het bedrijfsleven.

Aantal starters ondergemiddeld

De stedelijke omgeving van Amsterdam heeft traditioneel een goede voedingsbodem voor ondernemerschap. Toch valt de groei van het aantal starters met 1% in 2013 in vergelijking tot de rest van Nederland tegen (1,9%). Dat het aantal ZZP-ers de afgelopen jaren flink is toegenomen, terwijl hun inkomen onder druk staat, speelt hierbij mogelijk een rol. Ook heeft de groothandel een lastig jaar achter de rug, waardoor hierin minder nieuwe bedrijven zijn opgestart. Toch zijn er op verschillende gebieden kansen voor ondernemers. Zo zijn nieuwe vormen van zakelijke dienstverlening zoals in de creatieve en ICT-sector (software, app's) kansrijk. Ook blijft de toeristische sector mogelijkheden bieden. Op termijn kan de technologische verbreding van de regio met de vestiging van twee nieuwe technologische instituten in Amsterdam ook nieuwe bedrijven opleveren en aantrekken.

Economische positie Groot-Amsterdam in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Gemiddelde groei voor Gooi en Vechtstreek

- **De economie van Het Gooi en Vechtstreek laat in 2014 een groei zien die vergelijkbaar is met het Nederlands gemiddelde (0,5%).**
- **Via de groothandel kan de regio profiteren van een aantrekkende export. Zakelijke dienstverleners en de zorgsector remmen het herstel.**
- **Door banenverlies staat de arbeidsmarkt onder druk. De werkloosheid loopt op, ook omdat in belangrijke werklocatie Amsterdam werkgelegenheid verdwijnt.**

De economie van het Gooi

De regio Gooi en Vechtreek zet een economische krimp van 1,2% in 2014 om in een bescheiden groei van 0,5%. Dit cijfer is vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde. De groei wordt onder andere gerealiseerd door de relatief sterk aanwezige groothandel, die het volume in 2014 gemiddeld weer 1,3% zien groeien. De in en rond Hilversum gevestigde mediasector, die deel uitmaakt van de zakelijke dienstverlening en deels in publieke handen is, groeit volgend jaar nog niet of nauwelijks. Andere zakelijke dienstverleners in de regio zoals handelaren en makelaars in onroerend goed zien de markt licht verbeteren. Ook heeft de detailhandel het in de regio door het relatief hoge inkomensniveau minder zwaar dan elders. In Gooi en Vechtstreek is verder de zorgsector een belangrijke economische factor. Anders dan in voorgaande jaren vertraagt deze sector het herstel, waarmee ook een banenmotor is uitgevallen. De regio heeft op het vlak van media, reclame en cultuur last van de aanzuigende werking van de naburige hoofdstad Amsterdam. Tezamen met het feit dat de bevolking van de regio (thans 245.000 inwoners) lijkt te stabiliseren en de beroepsbevolking sterker afneemt dan gemiddeld, beperkt dit de groeipotentie.

Werkloosheid loopt op, maar blijft ondergemiddeld

De werkloosheid in Het Gooi en Vechtstreek behoort tot de laagsten in de provincie Noord-Holland. Toch is het beeld op de arbeidsmarkt ook in de regio flink verslechterd. De werkgelegenheid in Het Gooi en Vechtstreek nam in 2012 met 2,5% af, wat twee keer zo veel is als in Nederland. Dit wordt enigszins gecompenseerd doordat veel inwoners werken in de stedelijke regio's Amsterdam en Utrecht. Desondanks kan dit niet voorkomen dat de werkloosheid oploopt. Naar verwachting zal de werkloosheid in de regio in 2014 rond de 8,5% uitkomen.

Ondernemende regio ziet aantal starters dalen

Gooi en Vechtstreek is een ondernemende regio met veel starters in de zakelijke dienstverlening. Het aantal starters is in vergelijking tot de omvang van de bevolking flink bovengemiddeld. Toch is het aantal nieuwe bedrijven in 2013 (t/m derde kwartaal) met 2,2% afgenomen. Om het banenscheppend vermogen van de regio te verhogen zal het ondernemerschap ook weer moeten toenemen. Een voorbeeld van een sector die kansen biedt is de zorg, waar private zorg in opkomst is en de diversiteit (o.a. met het oog op vergrijzing) toeneemt.

Economische positie Het Gooi en Vechtstreek in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Vergelijkbaar
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

10 Zuid-Holland

Rico Luman

Regio econoom

Aggl. Leiden en Bollenstreek

Aggl. 's-Gravenhage

Delft en Westland

Oost-Zuid-Holland

Groot-Rijnmond

Zuidoost-Zuid-Holland

Verdeeld herstel in Zuid-Holland

- **De economie van Zuid-Holland herstelt zich in 2014 met 0,6% licht. Dit is vergelijkbaar met het Nederlands gemiddelde.**
- **De internationaal georiënteerde regio's Groot-Rijnmond en Westland zien de economie het meeste opveren.**
- **De agglomeratie 's-Gravenhage laat als enige in 2014 nog achteruitgang zien, vooral door de grote vertegenwoordiging van de krimpende overheid.**
- **De Zuid-Hollandse werkloosheid loopt in 2014 op tot 9,5%, vooral door het 'grote steden effect'. De werkloosheid blijft hiermee hoger dan het landelijk gemiddelde (9,0%)**
- **Het aantal starter is iets minder gegroeid dan landelijk. Positief is dat er duidelijk meer start-ups zijn in de industrie.**

Exportopleving impuls voor Zuid-Hollandse economie

Zuid-Holland kan in 2014 als internationaal gerichte provincie redelijk goed meekomen in het economisch herstel (+0,6%). Dit geldt vooral voor de exportgerichte regio's Groot Rijnmond en Westland. Met een inwonertal van 3,6 miljoen kent de regionale economie een redelijk evenwichtige afspiegeling. In Zuid-Holland is de industriële sector, ondanks sterke aanwezigheid in de Rijnmond, niettemin ondervertegenwoordigd. Aangezien de industrie in 2014 het sterkst profiteert van de aantrekkende internationale vraag, haalt de provincie hier totaal gezien minder groei uit dan elders. Dit wordt gecompenseerd door de ruim vertegenwoordigde logistieke en handelsbedrijven. Terwijl de internationaal georiënteerde regio's de kar trekken, ondervindt Zuid-Holland nog tegendruk van de meer binnenlands afhankelijke Haagse regio. Met de krimpende overheid is deze regio aangewezen op een nieuwe weg naar groei en dat kost tijd. Iets wat de provincie economisch volgend jaar ook nog tegendruk oplevert, is de oplopende werkloosheid. Het relatief hoge werkloosheidsniveau heeft een negatieve impact op de binnenlandse consumentenbestedingen, hoewel de impact locaal wel verschilt. Al met al herstelt de Zuid-Hollandse economie in 2014, maar zal dit nog niet overal gevoeld worden.

Werkloosheid stijgt en blijft bovengemiddeld

In 2013 is de werkloosheid in Zuid-Holland sterk opgelopen en noteerde in het derde kwartaal van 2013 boven de 9%. De verwachting is dat dit in 2014 zal toenemen tot gemiddeld 9,5%. Iets wat de werkloosheid in Zuid-Holland omhoog trekt is het hoge percentage werkzoekenden in de grote steden Den Haag en Rotterdam. Ruim 30% van de beroepsbevolking woont in deze steden, terwijl de werkloosheid in vooral Rotterdam ruim boven de 10% ligt. Anders dan in het noordelijke deel van de Randstad bleef de totale arbeidsparticipatie

het afgelopen jaar net onder de 72% steken en nam de beroepsbevolking nagenoeg slechts marginaal toe. De toenemende werkloosheid is dus vrijwel volledig het gevolg van banenverlies. Toch is er nog wel steeds te winnen door Zuid-Hollandse vraag en aanbod van arbeid beter bij elkaar te brengen, vacatures zijn er immers nog steeds.

Aantal starters vergelijkbaar met landelijke cijfer

Het aantal starters is in Zuid-Holland in 2013 (t/m derde kwartaal) 1,6% hoger uitgekomen dan een jaar eerder. Dit is iets minder dan landelijk gemiddeld (1,9%). Zuid-Holland kende relatief veel starters in de detailhandel, gezondheidszorg en industrie. Vooral de laatste categorie kan wijzen op een versnelling in innovatie en dat is positief voor de provincie. In Zuid-Holland is het ondernemerschap in relatie tot de bevolking nipt populairder dan in de rest van Nederland. Hier is nog winst te realiseren. De cultuur van ondernemerschap is in research centra als Leiden – Delft en Rotterdam wel groeiende. Dit kan zich op lange termijn uitbetalen voor de economie. Op korte termijn kan ook ondernemerschap als ZZP-er op uitvoerend niveau voor inwoners van Zuid-Holland een manier zijn om werkloosheid te vermijden.

Leidse regio groeit iets bovengemiddeld

- **De economie van Leiden en de Bollenstreek zet een krimp van 0,8% in 2013 om in groei van 0,7% in 2014.**
- **De regio kent met de Bollenstreek veel exporteurs wat bijdraagt aan groei. Daarentegen valt de zorgsector met concentratie in Leiden als groeimotor weg.**
- **De regionale werkloosheid stijgt, maar blijft relatief laag.**
- **Het aantal starters is in de regio krimpt licht en blijft achter bij het landelijk gemiddelde.**

Leiden en de Bollenstreek

De economie van Leiden en de Bollenstreek heeft in 2014 twee bepalende gezichten. Enerzijds kunnen de exporteurs uit de Bollenstreek volgend jaar profiteren van aantrekkende export. Anderzijds is de regio Leiden meer afhankelijk van de binnenlandse markt. De stad Leiden profiteert volgend jaar van het sterke onderwijscluster dat een stabiele groei van 1,6% laat zien, maar wordt voor het eerst geconfronteerd met het feit dat het volume in de zorgsector voor het eerst in jaren niet groeit. Dit laatste was de afgelopen jaren één van de drijvende krachten achter de economie. Per saldo is de verwachting dat de economie van Leiden en de Bollenstreek in 2014 een groei van 0,7% kan laten zien. Dat de bevolking in de regio harder groeit dan landelijk gemiddeld, geeft steun aan de opkrabbelende economie.

Werkloosheid Leidse regio blijft relatief laag

De Zuid-Hollandse werkloosheid is het afgelopen jaar fors opgelopen en bedroeg eind 2013 naar verwachting 8,9%. Hoewel de regio Leiden en Bollenstreek hier met een niveau van 6% flink positiever bij afsteekt, ontkomt het niet aan een stijging. De verwevenheid van de steden Leiden en Den Haag zet de arbeidsmarkt bovendien onder druk, doordat relatief veel inwoners in de publieke sector werken. Daarnaast valt de banenmotor van de afgelopen jaren – de zorgsector – volgend jaar stil. Hoewel de arbeidsmarkt een stootje kan hebben, blijft de druk volgend jaar dus wel op de ketel. De vergrijzing lijkt een deel van deze krimp op te vangen. De afgelopen jaren is de beroepsbevolking in de regio gedaald, terwijl aandeel werknemers in de categorie 55-65 sterk is gestegen.

Aantal starters blijft achter, maar hoogwaardige starters zijn er wel

Het afgelopen jaar (t/m derde kwartaal) daalde het aantal starters met 0,6% licht. Hiermee blijft de oprichting van nieuwe bedrijven achter bij het landelijk gemiddelde (1,9%). Ten opzichte van de beroepsbevolking is het aantal starters ook aan de lage kant. De bevolking in de regio Leiden- en de Bollenstreek is daarmee minder ondernemend dan gemiddeld. Toch is de kans aanwezig dat de economische bijdrage met kennisintensieve nieuwe bedrijven, zoals op het Bio science park in Leiden in de regio niettemin groter is.

Positie Leiden en de Bollenstreek in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Haagse economie wacht op 'private' groei

- **De Haagse economie komt volgend jaar nog niet toe aan herstel.**
- **Overheidsinkrimping beperkt groeivermogen, maar ook de andere grote pijler – de zakelijke dienstverlening – maakt een pas op de plaats.**
- **De werkloosheid blijft historisch hoog, maar lijkt zich te stabiliseren.**
- **Cross-overs op basis van bestaande specialisatie in bijvoorbeeld veiligheid bieden kansen voor ondernemers.**

Krimp achter de rug, maar groei blijft uit

De agglomeratie Den Haag laat de economische krimp achter zich, maar heeft als bestuurscentrum nog veel last van de overheidsbezuinigingen. Volgend jaar daalt het totale volume van overheidsinstellingen nog met 2,4%, wat hard doortikt in de regionale economie. De zakelijke dienstverlening die hier deels aan gerelateerd is, heeft hier ook last van. Ook financiele instellingen in de regio ondervinden nog tegenwind. Door de beperkte aanwezigheid van industrie kan de regio slechts beperkt profiteren van de oplevende export. Toch kan het internationale karakter van de stad er via hogere bestedingen van internationale werknemers van instellingen er toch voor zorgen dat de consumptie beter op peil blijft. Dat de gemeente Den Haag haar uitgaven overeind houdt en investeringsprojecten zoals Spuiforum doorzet, ondersteunt de regio. Per saldo stabiliseert de Haagse economie zich naar verwachting in 2014. Hiermee blijft de regio achter bij andere grootstedelijke regio's. Positief is dat Den Haag een aantrekkelijke woon- en vestigingsplaats blijft. In 2014 groeit de Haagse bevolking ruim 2 keer zo snel als in de rest van Nederland. Dit zorgt ervoor dat de regio volgend jaar niet in de krimpmodus blijft hangen.

Arbeidsmarkt flink achteruit - ondernemerschap kans voor werkzoekende en regionale economie

Hoewel de werkloosheid in de Haagse regio snel is opgelopen tot boven de 10% is er toch reden voor enig optimisme. Waar de werkloosheid in de andere grote steden het afgelopen jaar nog fors opliep, bleef de werkloosheid medio 2013 in vergelijking met een jaar eerder op vrijwel hetzelfde niveau liggen. Het lijkt erop dat de grootste klappen van reorganisaties inmiddels zijn verwerkt. Doordat de beroepsbevolking groeit, neemt het absolute aantal werkzoekenden echter nog wel toe. De afgelopen twee jaar heeft het aantal 65-plussers voor het eerst een flinke groei doorgemaakt wat voor uitstroom (van veel rijksambtenaren) heeft gezorgd, maar in veel gevallen wordt de functie niet opgevuld. De jeugdwerkloosheid springt er in negatieve zin uit in de Haagse regio. De extra leer(banen) en stageplaatsen die gemeente en bedrijfsleven creëren zijn een goed initiatief, maar het

juist onder deze groep is juist ook stimulering van ondernemerschap een kans zijn.

Aantal starters nagenoeg gelijk; zakelijke diensten op het vlak van veiligheid kansrijk

Om de weg omhoog in te slaan en compensatie te vinden voor de krimpende overheid is nieuwe bedrijvigheid belangrijk. Toch zat er in het aantal starters nog niet veel groei (t/m derde kwartaal -0,2% j.o.j.). Er zijn wel degelijk kansen. Deze zijn bijvoorbeeld te vinden op het gebied van veiligheid, waarin de regio al een sterke reputatie heeft. De zogenoemde 'Security delta' biedt starters op bijvoorbeeld ICT gebied hiervoor mogelijkheden.

Economische positie Agglomeratie 's-Gravenhage in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Exportgroei geeft Delft en Westland een impuls

- **Na een krimp van 0,4% laat de economie van Delft en Westland met 1,3% een relatief sterke groei zien.**
- **Het Westland is als kassengebied bij uitstek internationaal gericht en profiteert daar bij een aantrekkende export van.**
- **De werkloosheid is traditioneel laag in de regio Delft en Westland en de verwachting is dat de het niveau ondergemiddeld blijft.**
- **Startersdynamiek ligt op het landelijk gemiddelde.**

Economie Westland en Delft veert relatief sterk op

De regio Delft en Westland veert economisch in 2014 flink op. Dit heeft de regio ook wel nodig want door een forse inzinking in crisisjaar 2009 heeft de regio nog relatief veel goed te maken. Terwijl het jaar 2013 voor de regio wordt afgesloten met een krimp van 0,4%, wordt voor 2014 een groei van 1,3% verwacht. Dit is aanzienlijk meer dan gemiddeld in Nederland (0,5%). De Groene hart-regio leunt sterk op de agrarische sector en kan veel meer dan het naburige Den Haag profiteren van de potentie in goederenexport. Voor de goed vertegenwoordigde sierteelt en glastuinbouw is de export zelfs beeldbepalend. Mede door het beperkte areaal zijn bedrijven bovendien sterk in innovatie en efficiëntie wat de productiviteit stimuleert.
De verwachte groei in de regio is niet alleen aan de export toe te schrijven. Het feit dat de bevolking van Westland en Delft nog altijd sterker groeit als landelijk gemiddeld is hierin ook een factor.

Ondanks stijging blijft werkloosheid laag

De werkloosheid van de regio behoort traditioneel tot de lageren in Nederland. Toch is het niveau wel toegenomen. Over 2012 kwam de werkloosheid op 4,9% uit. Dit lag hoger dan de 3,6% een jaar eerder. In 2013 is de werkloosheid ook in Delft en Westland gestegen, ondanks dat er in het kassengebied nog veel vacatures zijn. In vergelijking met de rest van Nederland is de stijging nog geen reden tot zorg. Opvallend is wel dat de arbeidsparticipatie is gedaald tot 65%. Dit betekent dat meer inwoners uit de regio zich hebben teruggetrokken van de arbeidsmarkt. Dit blijkt ook uit de kleinere beroepsbevolking

Aantal starters gemiddeld, maar vooral op (bio)technologisch gebied

Het aantal starters ligt in 2013 (t/m derde kwartaal) 1,9% hoger dan in dezelfde periode een jaar eerder. Een flink aandeel van de starters komt voort uit de technische hoek. Delft kent een incubator die vooral starters vanuit de technische universiteit Delft faciliteert. Een handvol van deze bedrijven is de afgelopen jaren doorgegroeid naar bedrijven met meer dan 100 werknemers, zoals bijvoorbeeld op het gebied van medical en clean technology.

Tabel Positie Delft en Westland ten opzichte van provincie en Nederland

	Provinciaal	Landelijk
Economische groei	hoger	hoger
Werkloosheid	lager	lager

Bron: ING Economisch Bureau

Echt herstel blijft nog uit in Oost-Zuid-Holland

- **Oost-Zuid-Holland laat twee jaar met flinke krimp achter zich. Het herstel is in 2014 met + 0,2% nog zwak.**
- **De sterk vertegenwoordigde bouw remt het herstel, terwijl de eveneens sterk aanwezige groothandels hier juist aan bijdragen.**
- **De werkloosheid blijft relatief laag. Het banenverlies is relatief sterk, maar er is ook veel uitstroom van oudere werknemers.**
- **Het aantal starters groeit in Oost-Zuid-Holland. Toch is de regio minder ondernemend dan gemiddeld.**

Einde aan krimp, marginaal herstel

Net als andere regio's ziet Oost-Zuid-Holland het economisch tij in 2014 keren. Toch blijft overtuigend herstel met een groei van 0,2% nog uit. Samen met de aanliggende regio Delft en Westland heeft de economie van Oost-Zuid-Holland sinds 2009 het meeste goed te maken. Het economische vooruitzicht van de regio laat een verdeeld beeld zien. Door het relatief grote aantal regionaal gevestigde bouwbedrijven ondervindt de regio volgend jaar nog last van de nog licht dalende bouwproductie (-1%). Anderzijds kan de regio meer dan andere regio's profiteren van herstel bij groothandels die eveneens ruim vertegenwoordigd zijn. Iets wat de groeicapaciteit van Oost-Zuid-Holland beperkt is de bevolking, die met de nabijheid van grote steden, stagneert. Dit zorgt ervoor dat de economische basis minder groeit dan elders.

Relatief lage werkloosheid houdt stand

Voor Zuid-Hollandse begrippen is de werkloosheid in Oost-Zuid-Holland laag. In 2012 lag het percentage met 4,9% ruim 2,5%-punt onder het provinciale gemiddelde. De afgelopen tijd zijn er vooral in de bouw veel banen verloren gegaan. In 2012 verdween 1,7% van het aantal banen in de regio, wat bovengemiddeld is (NL: 1,3%) Dit zet de arbeidsmarkt onder druk, hoewel deze mensen als zelfstandige aan de slag zijn gegaan. Iets wat het aanbodoverschot de afgelopen jaren enigszins heeft verlicht is de gekrompen beroepsbevolking. Dit is vooral te verklaren door de uitstroom werknemers. Al met al is de verwachting dat de werkloosheid in Oost-Zuid-Holland fors is gestegen en volgend jaar pas het hoogste punt bereikt. Toch blijft de werkloosheid in 2014 met ca. 7,5% aanzienlijk onder het provinciale èn landelijke gemiddelde.

Meer starters door groter aantal ZZP-ers

Het aantal starters is in de regio Oost-Zuid-Holland het afgelopen jaar (t/m derde kwartaal) met 2,4% gestegen, dit is meer dan gemiddeld in Nederland. Gezien het verlies aan werkgelegenheid in de bouw is het aannemelijk dat een deel hiervan ZZP-er in deze sector is geworden. In verhouding tot de bevolking is de regio ondergemiddeld ondernemend. Hier is dus nog winst te behalen, zodat de dynamiek kan worden vergroot en de economie kan worden versterkt.

Positie Oost-Zuid-Holland in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Groei door exporteurs in Groot-Rijnmond

- **De economie van Groot-Rijnmond herstelt in 2014 sneller dan gemiddeld. Na een krimp van 1,2% in 2013 kan de regio volgend jaar een groei van 0,9% tegemoet zien. Dit is vooral te danken aan de internationale verbondenheid van de havenregio.**
- **De werkloosheid bereikt in Groot-Rotterdam bereikt in 2014 zeer hoge waarden, maar vlakt dan wel af**
- **Het aantal starters ligt op het landelijke gemiddelde. De regio scoort hiermee beter dan andere stedelijke gebieden.**

Herstel in 2014 door aantrekkende export

De economie van de regio Rotterdam kan meeliften op de aantrekkende export gaat volgend jaar weer met een kleine 1% vooruit. Het voor de regio belangrijke industriële cluster in de Rotterdamse haven groeit weer. Zo neemt productie in de chemische industrie weer met 2% toe. Ook ziet 2014 er voor logistieke bedrijven als expediteurs en handelshuizen beter uit. Belangrijk voor de regio is ook dat de Duitse economie weer meer vaart krijgt. Als de concurrentiestrijd met Antwerpen goed uitpakt, kan de havenoverslag die in 2013 vrijwel stabiliseerde, in 2014 weer omhoog. De achteruitgang op de arbeidsmarkt drukt in Groot-Rijnmond echter nog zwaar op de economie. De bestedingen van consumenten blijven hierdoor in 2014 sterk onder druk staan. Voor een breder gedragen economisch herstel zal hier ook vooruitgang moeten worden geboekt.

Rotterdamse werkloosheidsniveau op hoog niveau

De Zuid-Hollandse werkloosheid is in 2013 opgelopen naar 8,9%. In 2014 zal dit nog doorgroeien naar een piek van 9,5%. De situatie in Groot-Rijnmond wijkt hier traditioneel negatief vanaf. Dit is te wijten aan de voor Nederlandse begrippen hoge werkloosheid in de stad Rotterdam. Medio 2013 lag de werkloosheid hier rond 14% en het nog toenemende aantal werkloosheidsuitkeringen wijst erop dat het plafond hierin nog niet is bereikt. Omliggende gemeenten in de regio staan er op dit punt aanzienlijk beter voor. Sectoren waar in 2014 weer meer vacatures komen, zijn de groothandel en de logistiek. Belangrijk blijft dat match tussen vraag en aanbod verbetert. Dat het grootste aandeel van de werkzoekende nu geen startkwalificatie heeft, is een knelpunt. De trend dat het aantal hoger opgeleiden toeneemt, maakt de regionale arbeidsmarkt sterker. Positief is dat de arbeidsmarktparticipatie in de lift zit. Dit kan gezien het grote aantal bijstandsgerechtigden nog verder omhoog om economie te ondersteunen. Het blijft voor de regio belangrijk om hieraan te werken.

Relatief groot aantal starters in de industrie

Het aantal starters in Groot-Rijnmond lag in 2013 (t/m derde kwartaal) met een groei van 2% fractioneel hoger dan in de rest van Nederland. Groot-Rijnmond bleef op dit terrein achter, maar de cultuur van ondernemerschap lijkt langzaam te verbeteren. Opvallend is dat het aantal Zuid-Hollandse starters in de industrie een flinke sprong heeft gemaakt. Een voorbeeld van een initiatief dat bijdraag aan een ondernemender cultuur is ook het 'RDM innovation dock', een bedrijfsverzamelplaats waar studenten en ondernemers samen aan innovaties werken. Het bevorderen van ondernemerschap onder studenten is een kans voor de regio. Voor bedrijven die exportmarkten willen ontginnen nemen de kansen volgend jaar weer toe.

Positie Groot-Rijnmond in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Handel en industrie compenseren bouw

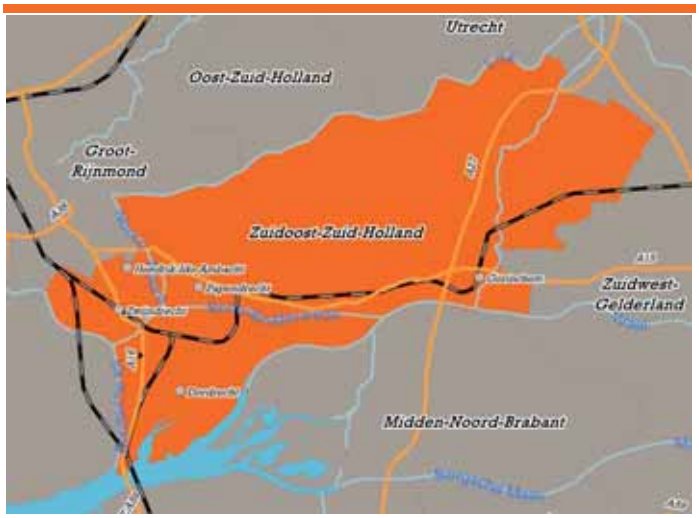
- **Zuidoost-Zuid-Holland laat met een groei van 0,6% een licht bovengemiddeld economisch herstel zien.**
- **Terugkeer van groei in de industrie en groothandel compenseert de teruggang in de bouw**
- **Exporterende bedrijven zoals toeleveranciers, machinebouwers en metaalproducenten lopen voorop in het herstel.**
- **De arbeidsmarkt houdt in de regio relatief goed stand.**
- **De regio is door een relatief sterke groei van het aantal starters ondernemender geworden**

Economie herstelt iets meer dan gemiddeld

De economie van Zuidoost-Zuid-Holland kan in 2014 weer economische groei tegemoet zien. De regio, met als economisch zwaartepunt de Drechtsteden, profiteert van de exportgedreven opleving in de industrie en groothandel. Hierbij beweegt de regio mee met de haven gerelateerde activiteiten in buurregio Groot-Rijnmond. De groei bij internationaal afhankelijke bedrijven weegt op tegen de nog krimpende bouwsector die in de regio ruim twee keer zo sterk vertegenwoordigd is als gemiddeld in Nederland. Per saldo is de verwachting dat de regionale economie in 2014 met 0,7% groeit. Hiermee is de groei iets sterker dan op landelijk en provinciaal niveau (0,5%). De bevolking van Zuidoost-Zuid-Holland groeit nog licht en vertoont een ontwikkeling die vergelijkbaar is met de rest van Nederland. Dit betekent dat de aanzuigende werking de grote stad een minder grote bedreiging voor de regionale economie vormt dan in buurregio Oost-Zuid-Holland.

Werkloosheid stijgt, maar blijft lager dan gemiddeld

De werkloosheid in de regio Zuidoost-Zuid-Holland bedroeg in 2012 nog 6,1%, wat lager is dan het Nederlands gemiddelde. Sindsdien is ook de werkloosheid in de regio fors opgelopen. Gunstig is echter dat de regio met een aangrenzend gebied als Ridderkerk-Barendrecht veel groeiende bedrijvigheid kent die werkgelegenheid creëert. Ook zijn er initiatieven, zoals het Leerpark Dordrecht die de aansluiting van onderwijs en arbeidsmarkt verbeteren, zodat er een betere match tussen vacatures en werknemers ontstaat. Naar verwachting is de werkloosheid in Zuidoost-Zuid-Holland in 2013 net als in andere regio's sterk gestegen. Toch blijft het werkloosheidsniveau in 2014 lager dan gemiddeld in Nederland (9,0%) en aanmerkelijk lager dan in Groot-Rijnmond.

Zuidoost-Zuid-Holland is ondernemender geworden

Het aantal starters in Zuidoost-Zuid-Holland is het afgelopen jaar (t/m derde kwartaal 2013) met 7,8% gestegen. Dit is veel hoger dan de landelijk gemiddelde 1,9% groei. Dat inwoners van de regio ondernemender worden is positief, maar de regio heeft op dit vlak ook nog een achterstand. Ten opzichte van de totale bevolking blijft de regio nog achter bij de rest van het land. Gezien de nabijheid van haven en grote steden zijn er bijvoorbeeld kansen in facilitering van logistieke activiteiten. Zoals met de bouw van de inland terminal in Alblasserdam gebeurt.

Positie Zuidoost-Zuid-Holland in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Vergelijkbaar	Hoger
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

11 Zeeland

Thijs Geijer

Regio econoom

Zeeuwsch-Vlaanderen

Overig Zeeland

Zeeland pakt draad weer op

- **De Zeeuwse economie komt in 2014 langzaamaan weer op gang. De groeiverwachting is 0,6% en wordt onder andere gedreven door de ontwikkeling van chemie en voedingsmiddelenindustrie.**
- **Vergrijzing en bevolkingskrimp remmen de groeiverwachting wat af.**
- **Zeeuwse werkloosheid is met 6,5% in 2014 relatief laag.**

Economie komt geleidelijk op gang

De economie in Zeeland groeit in 2014 naar verwachting met 0,6%. Verschillende branches zoals de chemische industrie profiteren van de solide vraag uit het buitenland. Dit geldt ook voor de voedingsmiddelenindustrie, die in 2013 al een flinke groei laat zien. Naar verwachting kunnen die bedrijven het hoge niveau in 2014 vasthouden. Door het grotere belang van de industrie doet de regio Zeeuwsch-Vlaanderen het in economisch opzicht wat beter dan Overig Zeeland. Voor de gehele provincie geldt dat de van consumentbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en horeca, nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten kampen. Aan de andere kant geldt ook dat winkeliers veel minder afhankelijk zijn van de binnenlandse bestedingen door het buitenlandse toerisme. Met name bij Duitsers en Belgen is de provincie in trek en in deze landen laten de consumentenbestedingen een positiever beeld zien dan in Nederland.

Werkloosheid blijft relatief laag

Van alle provincies kent Zeeland de laagste werkloosheid. In 2012 bedroeg deze 4,1% tegenover 6,4% landelijk. De Zeeuwse arbeidsmarkt kampt in 2013 echter ook met een duidelijke stijging van het aantal werklozen. Over de eerste helft van 2013 kwam de werkloosheid uit op ruim 6%. Desondanks blijft het niveau een stuk lager dan landelijk (8,3%). De verwachting voor 2014 is dat 6,5% van de Zeeuwse beroepsbevolking zonder baan zit. Landelijk ligt het werkloosheidspercentage volgend jaar op 9,0%. Door het belang van de landbouw en het toerisme is de Zeeuwse arbeidsmarkt meer dan in andere provincies afhankelijk van de seizoenen. Het goede zomerseizoen was wat dat betreft positief voor de werkgelegenheid in de toeristische sector. In september blijkt dat 10.500 Zeeuwen als werkzoekende stonden ingeschreven. Dit is een stijging van 40% ten opzichte van een jaar eerder terwijl de landelijk stijging 50% was. De toename van werkzoekenden was het sterkst onder mensen met een HBO of bachelor opleiding. Ondertussen is het aantal vacatures maar heel licht gedaald, in september werden nog altijd bijna 1.200 banen aangeboden.

Toename in aantal startende bedrijven

Het aantal startende ondernemers is in de eerste drie kwartalen van 2013 gestegen ten opzichte van een jaar eerder. Het blijkt dat veel startende ondernemers zich niet laten weerhouden door het economische klimaat. Blijkbaar zien ze nog voldoende mogelijkheden om een bedrijf te beginnen. Daarnaast is er een groep starters die bij gebrek aan zicht op een baan in loondienst noodgedwongen de stap naar het ondernemerschap maakt. In Zeeland waren er 2,4% meer starters, landelijk was de groei bijna 2%. Vooral in de detailhandel en de zakelijke dienstverlening zijn er in de provincie in 2013 meer bedrijven opgericht dan een jaar eerder. Onder andere de bouw en industrie waren minder in trek. In absolute aantallen heeft Overig Zeeland de meeste starters (1.300), de sterkste groei zit echter in Zeeuwsch-Vlaanderen. Door het relatief kleine aantal starters (440) zijn de fluctuaties hier echter ook sterker.

Van krimp naar groei in 2014

- **Economie Zeeuwsch-Vlaanderen groeit met 1,1% in 2014.**
- **Ondanks het bereiken van het economische omslagpunt neemt de werkloosheid nog toe.**
- **Meer startende bedrijven in eerste deel 2013.**

Omslagpunt dient zich aan

De economie in Zeeuwsch-Vlaanderen groeit in 2014 naar verwachting weer met 1,1%. Onder andere de positieve ontwikkeling van de chemische industrie is in sterke mate bepalend voor het herstel. Internationale groothandel en transport vertonen ook weer groei, maar zijn in Zeeuwsch-Vlaanderen slechts in beperkte mate aanwezig. Sectoren als de detailhandel en de bouw hebben in 2014 naar verwachting nog te maken met krimp. Daarnaast zorgen vergrijzing en bevolkingskrimp dat het groeipotentieel voor sectoren die zich richten op consumenten wat wordt gedempt. Voor de Zeeuwse detailhandel en de toeristische sector is het daarbij wel positief dat een belangrijk deel van de uitgaven afkomstig is van Belgen en Duitsers. Het blijkt dat inwoners van onze buurlanden minder rigoureus in hun bestedingen hebben gesneden dan in Nederland het geval is. Verder blijkt dat vooral het aantal Belgische gasten de afgelopen jaren een duidelijke groei laat zien. Wat betreft Nederlanders is er ten opzichte van een aantal jaren terug een afname van lange vakanties in Zeeland maar een toename van het aantal korte verblijven.

Werkgelegenheid blijft nog onder druk staan

Zeeuwsch-Vlaanderen heeft een relatief lage werkloosheid. In 2012 was deze 5% tegenover 4,1% in Zeeland en 6,4% landelijk. De beroepsbevolking in de regio bestaat uit circa 108.000 personen en nam in 2012 weer wat toe, met name door een lichte groei van het aantal 45-plussers dat actief is op de arbeidsmarkt. Net als landelijk neemt het belang van jongeren in de beroepsbevolking geleidelijk wat af.
In 2013 is op provinciaal niveau een snelle stijging van de werkloosheid te zien tot 5,9%. Naar verwachting neemt de werkloosheid in 2014 verder toe tot 6,5% (Nederland 9,0%). In Zeeuwsch-Vlaanderen doet zich een vergelijkbare ontwikkeling voor. Ten opzichte van september 2012 is het aantal werkzoekenden in Zeeland in 2013 met 40% toegenomen. Daarbij blijkt dat de Zeeuwse arbeidsmarkt ten opzichte van andere regio's in belangrijke mate zelfvoorzienend is. Men profiteert daardoor echter ook wat minder van een toename van de werkgelegenheid in omliggende regio's wanneer de economie daar harder groeit.

Aantal startende bedrijven neemt met 5% toe

Landelijk en provinciaal is er in de eerste drie kwartalen van 2013 sprake van een lichte stijging van het aantal startende bedrijven ten opzichte van 2012. In Zeeuwsch-Vlaanderen nam het aantal startende bedrijven met 5,3% toe. Het blijkt dat veel startende ondernemers zich niet laten weerhouden door het economische klimaat. Blijkbaar zien ze nog voldoende mogelijkheden om een bedrijf te beginnen. Daarnaast is er een groep starters die bij gebrek aan zicht op een baan in loondienst noodgedwongen de stap naar het ondernemerschap maakt. Vooral in de detailhandel en de zakelijke dienstverlening zijn er in de provincie Zeeland in 2013 meer bedrijven opgericht dan een jaar eerder. Onder andere de bouw en industrie waren minder in trek.

Economische positie Zeeuwsch-Vlaanderen in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Vergelijkbaar	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Economie stabiliseert in 2014

- **Beperkte groei van 0,2% in Overig Zeeland in 2014.**
- **Regionale werkloosheid op laag niveau, maar neemt net als landelijk in 2014 nog wel toe.**
- **Aantal startende bedrijven stijgt in eerste deel 2013.**

Stabilisatie van de regionale economie

In overig Zeeland zal de economie in 2014 slechts beperkt groeien met 0,2%. Ten opzichte van omliggende gebieden zoals Zeeuwsch-Vlaanderen, Groot-Rijnmond en West-Brabant presteert de regio daardoor iets minder. Dit verschil treedt mede op door het kleinere belang van de industrie in de economie, het grotere aandeel van de overheid en de verwachte lichte bevolkingskrimp. In 2014 zijn het met name op het buitenland gerichte sectoren zoals de maakindustrie, groothandel en logistiek die groei laten zien. Aan de andere kant hebben bouw en detailhandel het nog lastig en snijdt ook de overheid flink in haar uitgaven. Voor de Zeeuwse detailhandel en toeristische sector is het daarbij wel positief dat een belangrijk deel van de uitgaven afkomstig is van Belgen en Duitsers. Het blijkt dat inwoners van onze buurlanden minder rigoureus in hun bestedingen hebben gesneden dan in Nederland het geval is. Verder blijkt dat vooral het aantal Belgische gasten de afgelopen jaren een duidelijke groei laat zien. Wat betreft Nederlanders is er ten opzichte van een aantal jaren terug een afname van lange vakanties in Zeeland maar een toename van het aantal korte verblijven.

Verslechtering arbeidsmarkt, maar werkloosheid laag

De regio Overig Zeeland heeft een zeer lage werkloosheid. In 2012 was deze slechts 3,8% tegenover 4,1% in Zeeland en 6,4% landelijk. De beroepsbevolking in de regio bestaat uit circa 124.000 personen en nam in 2012 wat toe doordat meer mensen actief werden op de arbeidsmarkt. Hoewel er in 2013 op provinciaal niveau sprake is van een stijging van de werkloosheid tot 5,9%, blijft het werkloosheidsniveau duidelijk onder het landelijke gemiddelde (8,2%). Naar verwachting neemt de werkloosheid in Zeeland in 2014 toe tot 6,5%. Ten opzichte van september 2012 is het aantal werkzoekenden in Zeeland in 2013 met 40% toegenomen. Daarbij blijkt dat de Zeeuwse arbeidsmarkt ten opzichte van andere regio's in belangrijke mate zelfvoorzienend is. Men profiteert daardoor echter ook wat minder van een toename van de werkgelegenheid in omliggende regio's wanneer de economie daar harder groeit.

Lichte groei van het aantal startende bedrijven

Landelijk en provinciaal is er in de eerste drie kwartalen van 2013 sprake van een lichte stijging van het aantal startende bedrijven ten opzichte van 2012. In Overig Zeeland nam het aantal startende bedrijven met 1,5% toe. Het blijkt dat veel startende ondernemers zich niet laten weerhouden door het economische klimaat. Blijkbaar zien ze nog voldoende mogelijkheden om een bedrijf te beginnen. Daarnaast is er een groep starters die bij gebrek aan zicht op een baan in loondienst noodgedwongen de stap naar het ondernemerschap maakt. Vooral in de detailhandel en de zakelijke dienstverlening zijn er in de provincie Zeeland in 2013 meer bedrijven opgericht dan een jaar eerder. Onder andere de bouw en industrie waren minder in trek.

Economische positie Overig Zeeland in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Vergelijkbaar	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

12 Noord-Brabant

Thijs Geijer

Regio econoom

West-Brabant

Midden-Brabant

Noordoost-Brabant

Zuidoost-Brabant

Economie Noord-Brabant komt op gang

- **Noord-Brabant laat de recessie in 2014 achter zich met een verwachte groei van 0,8%. Daarmee is de provincie één van de trekkers van het landelijke herstel.**
- **Sectoren als de landbouw, industrie en logistiek groeien weer, maar in de bouw, detailhandel en bij de overheid is er nog sprake van krimp.**
- **Net als landelijk is de werkloosheid in Noord-Brabant toegenomen. Het niveau ligt echter nog onder het landelijke gemiddelde, en met een verwachte werkloosheid van 8,2% in 2014 blijft dit ook zo.**

Economische groei trekt weer aan

Met een groei van 0,8% in 2014 presteert Noord-Brabant iets beter dan de landelijke verwachting (0,5%). Door het grote belang van de industrie in de provincie en de aanwezige vraag in binnen- en buitenland neemt de productie in 2014 duidelijk toe. Vooral de machinebouw en elektrotechnische industrie doen het daarbij goed. Dit geldt ook voor de logistiek en aanverwante dienstverlening: sectoren waarvan het zwaartepunt zich voornamelijk in West- en Midden-Brabant bevindt. Als gevolg van de verschillen in de sectorstructuur en de bevolkingsgroei is het Zuidoost-Brabant dat de grootste bijdrage levert aan de groei, Midden- en Noordoost-Brabant doen het iets minder, maar zitten qua groei nog steeds rond het landelijk gemiddelde. Voor de gehele provincie geldt dat de van consumentenbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en horeca, nog altijd met terughoudendheid onder consumenten kampen. Onder andere een verdere verbetering van de situatie op de woningmarkt kan bijdragen aan het onderliggende vertrouwen van consumenten en de bereidheid om weer meer te besteden.

Werkloosheid flink gestegen

De Brabantse arbeidsmarkt blijft in verhouding iets beter presteren dan het landelijke gemiddelde. In de eerste helft van 2013 was ook in Brabant sprake van een duidelijke instroom van mensen op zoek naar een baan. Met een werkloosheidspercentage van 7,4% zat de provincie medio 2013 nog steeds onder het landelijke cijfer (8,2%). Naar verwachting loopt de Noord-Brabantse werkloosheid in 2014 op tot 8,2% tegenover 9,0% in Nederland als geheel. Door de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is het aantal Brabantse werkzoekenden flink opgelopen tot bijna 100.000. De stijging doet zich in Noord-Brabant vooral voor bij hoger opgeleiden. Verder is zowel het aantal jongeren als het aantal werkzoekenden tussen de 27 en 50 jaar flink toegenomen.

Aantal startende bedrijven neemt verder toe

Het aantal startende ondernemers is in de eerste drie kwartalen van 2013 gestegen ten opzichte van een jaar eerder. Het blijkt dat veel startende ondernemers zich niet laten weerhouden door het economische klimaat. Blijkbaar zien ze nog voldoende mogelijkheden om een bedrijf te beginnen. Daarnaast is er een groep starters die bij gebrek aan zicht op een baan in loondienst noodgedwongen de stap naar het ondernemerschap maakt. Gezamenlijk zorgen deze ondernemers ervoor dat er in Noord-Brabant 2,9% meer starters waren, landelijk was de groei bijna 2%. In Noord-Brabant beginnen in 2013 vooral in de industrie en detailhandel flink meer bedrijven dan in 2012. De groothandel en logistiek zijn momenteel minder in trek. Over de eerste drie kwartalen waren er in Noord-Brabant ruim 13.500 startende bedrijven. De groei van het aantal nieuwe bedrijven was het grootst in Midden-Brabant.

Economie trekt weer aan in West-Brabant

- **West-Brabantse economie groeit met 0,8% in 2014.**
- **Internationale groothandel en exporterende industrie dragen sterkst bij aan herstel.**
- **Aantal startende bedrijven met 4% toegenomen in eerste drie kwartalen van 2013.**

Internationale groothandels stimulans voor groei

Met een groei van 0,8% zijn de prestaties van de economie in West-Brabant vergelijkbaar met het provinciale cijfer. In 2014 zijn het naar verwachting vooral de sectoren die veel handel met het buitenland doen die voorop lopen in de groei. In West-Brabant is dit onder andere de groothandel: deze sector is goed voor 10% van de toegevoegde waarde van het regionale bedrijfsleven. Verder is 2013 voor de productie in de voedingsmiddelenindustrie al een goed jaar met forse groei. De verwachting is dat bedrijven in die branche het hoge niveau van 2013 ook in 2014 vast kunnen houden. Aan de andere kant van het spectrum staan de sectoren die draaien op consumentenbestedingen, zoals de detailhandel en gedeeltelijk ook de bouw. Deze kampen nog altijd met terughoudendheid onder consumenten om weer meer te gaan besteden en laten in 2014 naar verwachting nog geen verbetering zien.

West-Brabant kent hoge werkloosheid

De werkloosheid in West-Brabant lag in 2012 op 7,0% en kwam daarmee boven het landelijke (6,4%) en provinciale 5,8%) gemiddelde uit. Een verbetering is op korte termijn nog niet in zicht. Zo loopt de werkloosheid op provinciaal niveau op tot 7,6% in 2013 en 8,2% in 2014. De werkloosheid in West-Brabant ligt in 2014 naar verwachting nog iets boven die niveaus.

De regionale cijfers over de ontwikkeling van het aantal werkzoekenden laten een duidelijke stijging zien. Ten opzichte van september 2012 is het aantal werkzoekenden in West-Brabant in een jaar toegenomen met 50% en hier komt op korte termijn nog geen verbetering in. De beroepsbevolking bestaat in West-Brabant uit bijna 300.000 personen. In omvang nam de beroepsbevolking in 2012 verder toe. Vooral doordat meer 45-55 jarigen actief waren op de arbeidsmarkt.

Toename van aantal starters in eerste deel 2013

In de eerste drie kwartalen van 2013 is het aantal gestarte ondernemingen landelijk met bijna 2% toegenomen. Met een groei van bijna 4,5% ligt de ontwikkeling in West-Brabant hier duidelijk boven. In de provincie Noord-Brabant als geheel is de voornaamste groei van het aantal starters te zien in de industrie en het onderwijs. Aan de andere kant ontwikkelt het aantal starters in de detailhandel zich minder snel dan landelijk. De toename van het aantal starters betekent een impuls voor het ondernemerschap in de regio. Landelijk blijkt echter ook dat binnen de totale groep nieuwe bedrijven zich veel zzp'ers bevinden die, al dan niet noodgedwongen, voor zichzelf zijn begonnen. Dit is onder andere het geval in de zakelijke dienstverlening en de bouw.

Economische positie West-Brabant in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Vergelijkbaar	Hoger
Werkloosheid	Hoger	Vergelijkbaar

Bron: ING Economisch Bureau

Weer groei in Midden-Brabant

- **Economische groei in Midden-Brabant naar schatting 0,4% in 2014.**
- **Logistieke bedrijven pakken draad weer op, zakelijke dienstverlening draagt nog niet bij aan herstel.**
- **Grotere toename van startende ondernemingen dan in Noord-Brabant als geheel.**

Groothandel en logistiek voorop in herstel

Net als in de andere Brabantse regio's koerst Midden-Brabant in 2014 weer af op groei. Als minst geïndustrialiseerde regio van Brabant profiteert de economie in Midden-Brabant naar verhouding wat minder van de toegenomen (buitenlandse) vraag naar industriële producten. Daarnaast levert de aanwezigheid van groothandel en logistiek een duidelijke bijdrage aan het herstel. Verder is de zakelijke dienstverlening goed voor circa 12% van de regionale toegevoegde waarde. In zijn totaliteit groeit deze sector in 2014 nog niet, maar bijvoorbeeld de uitzendbranche doet het naar verwachting wel beter dan de sector als geheel. Aan de andere kant van het spectrum staan de sectoren die draaien op consumentenbestedingen, zoals de detailhandel en, gedeeltelijk, ook de bouw. Deze blijven kampen met terughoudendheid onder consumenten om weer meer te gaan besteden en laten in 2014 naar verwachting nog geen verbetering zien.

Arbeidsmarktontwikkeling nog negatief

De werkloosheid in Midden-Brabant lag in 2012 op 6,8% en kwam daarmee boven het landelijke (6,4%) en provinciale 5,8%) gemiddelde uit. Een verbetering is op korte termijn nog niet in zicht, zo loopt de werkloosheid op provinciaal niveau op tot 7,6% in 2013 en 8,2% in 2014. De werkloosheid in Midden-Brabant ligt in 2014 naar verwachting nog iets boven die niveaus. Regionale cijfers over de ontwikkeling van het aantal werkzoekenden laten een duidelijke stijging zien. Ten opzichte van september 2012 is het aantal werkzoekenden in Midden-Brabant in een jaar toegenomen met 53% en hier komt op korte termijn nog geen verbetering in. De beroepsbevolking bestaat in Midden-Brabant uit 221.000 personen. In omvang bleef de beroepsbevolking stabiel, de samenstelling veranderde echter wel doordat er meer 25-35 jarigen actief werden op de arbeidsmarkt. Naar verwachting blijft de totale bevolking van de regio groeien, met name het aandeel ouderen neemt daarbij snel toe.

Bovengemiddelde toename aantal starters

In de eerste drie kwartalen van 2013 is het aantal gestarte ondernemingen landelijk met bijna 2% toegenomen. Met een groei van ruim 6% ligt de ontwikkeling in Midden-Brabant hier duidelijk boven. In de provincie Noord-Brabant als geheel is de voornaamste groei van het aantal starters te zien in de industrie en het onderwijs. Aan de andere kant ontwikkelt het aantal starters in de detailhandel zich minder snel dan landelijk. De toename van het aantal starters betekent een impuls voor het ondernemerschap. Landelijk blijkt echter ook dat binnen de totale groep nieuwe bedrijven zich veel zzp'ers bevinden die, al dan niet noodgedwongen, voor zichzelf zijn begonnen.

Economische positie Midden-Brabant in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Vergelijkbaar
Werkloosheid	Hoger	Vergelijkbaar

Bron: ING Economisch Bureau

Licht herstel in 2014

- **Regionale economie koerst af op 0,4% groei in 2014.**
- **Noordoost-Brabant herstelt iets langzamer dan de rest van de provincie.**
- **Aantal startende bedrijven in de regio stabiliseert, in Noord-Brabant als geheel wel groei.**

Industrie en export ondersteunen herstel

Naar verwachting groeit de economie in Noordoost-Brabant met 0,4% in 2014. Afgezet tegen de provincie (0,8%) doet de regio het daarmee iets minder goed, maar de regio presteert wel rond het landelijk gemiddelde. Daarmee laat het regionale bedrijfsleven een periode van krimp achter zich. Van de Brabantse regio's doet vooral Zuidoost-Brabant het economisch al duidelijk beter in 2014 met een groei van 1,2%. In die regio profiteert men in sterkere mate van het aantrekken van de vraag naar producten van de maakindustrie. In Noordoost-Brabant draagt dit ook in positieve zin bij, maar zijn die branches minder sterk aanwezig. Voor de productie in de voedingsmiddelenindustrie is 2013 een goed jaar. De verwachting is dat bedrijven in die branche het hoge niveau van 2013 ook in 2014 vast kunnen houden. Het vooruitzicht voor sectoren als de bouw en de detailhandel is dat er in 2014 nog sprake is van krimp. In dat opzicht heeft de sterk vertegenwoordigde bouwsector in 2014 een drukkend effect op de economische groei van Noordoost-Brabant.

Arbeidsmarkt nog niet in rustiger vaarwater

Noordoost-Brabant heeft naar verhouding een lage werkloosheid. In 2012 was deze 4,9% tegenover 5,8% in Noord-Brabant en 6,4% landelijk. Op provinciaal niveau is de werkloosheid in 2013 duidelijk opgelopen. Gemiddeld komt deze uit op 7,6% tegenover 6,3% landelijk. In 2014 wordt een verdere stijging voorzien tot respectievelijk 8,2% en 9,0%. Het is heel goed mogelijk dat de werkloosheid in Noordoost-Brabant in 2014 ook in de buurt van de 8% uitkomt.

Voor veel bedrijven is de personeelsbehoefte gedaald. Dit resulteert in een duidelijke daling van het aantal vacatures en een flinke toename van het aantal werkzoekenden. Net als in veel andere regio's loopt het aantal werkzoekenden in Noordoost-Brabant op. In september waren er bijna 25.000 mensen op zoek naar baan. Sinds september 2012 heeft er in een jaar tijd zowel in de regio als in Nederland een toename van het aantal werkzoekenden met 50% plaatsgevonden. De beroepsbevolking in Noordoost-Brabant bestaat uit 305.000 personen en groeide in 2012. Dit kwam vooral omdat er een toename was van het aantal 25-35 jarigen en 55-65 jarigen op de arbeidsmarkt. Net als landelijk neemt het belang van jongeren (15-25 jaar) in de beroepsbevolking geleidelijk wat af.

Aantal starters stabiliseert

Landelijk en provinciaal is er in de eerste drie kwartalen van 2013 sprake van een lichte stijging van het aantal startende bedrijven ten opzichte van 2012. In Noordoost-Brabant is het aantal nieuwe ondernemingen echter gestabiliseerd. In de provincie als geheel is de voornaamste groei van het aantal starters te zien in de industrie en het onderwijs. Aan de andere kant ontwikkelt het aantal starters in de detailhandel zich minder snel dan landelijk.

Economische positie Noordoost-Brabant in 2014

	Ten opzichte van provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Vergelijkbaar
Werkloosheid	Vergelijkbaar	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Zuidoost-Brabant trekt de kar

- **Economie in Zuidoost-Brabant groeit met 1,2% in 2014.**
- **Hoogwaardige maakindustrie profiteert van het aantrekken van de buitenlandse vraag.**
- **Aantal startende bedrijven groeit met 2%.**

Economische groei trekt aan in 2014

Zuidoost-Brabant loopt binnen de provincie voorop in het economisch herstel. In 2014 groeit de economie in de regio met 1,2%. Dat is hoger dan het landelijk gemiddelde (0,5%) en dan de verwachte groei in Noord-Brabant (0,8%). Ook markeert dit het omslagpunt waarbij de regio een periode van krimp achter zich laat. De goede vooruitzichten voor de hoogwaardige maakindustrie in combinatie met het aantrekken van de volumes in de groothandel en groei in de landbouw zorgen voor de omslag. Zo zijn het onder andere machinebouwers die groei realiseren, naar verwachting neemt de productie van deze industrietak in het tweede deel van 2013 al toe om in 2014 te versnellen (+4%). De groei van de buitenlandse vraag is daarbij een belangrijke aanjager. Aansluiting op belangrijke groeimarkten buiten Europa is voor Brabantse exporterende bedrijven van groot belang. Aan de andere kant van het spectrum staan de van consumentenbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en de bouw. Deze kampen nog altijd met terughoudendheid onder consumenten en laten in 2014 naar verwachting nog geen verbetering zien.

Werkloosheid blijft belangrijk aandachtspunt

In 2012 lag de werkloosheid in Zuidoost-Brabant met 5% aanmerkelijk lager dan het provinciale (5,8%) en het landelijk gemiddelde (6,4%). De arbeidsmarkt laat in 2013 echter een flinke verslechtering zien en op provinciaal niveau loopt de werkloosheid in 2013 duidelijk op tot 7,6%, om in 2014 toe te nemen tot 8,2%. Het aantrekken van de industrie zorgt regionaal weer voor nieuwe banen waardoor de werkloosheid in Zuidoost-Brabant in 2014 mogelijk iets onder de 8% blijft. Regionale cijfers over de ontwikkeling van het aantal werkzoekenden laten een duidelijke stijging zien. Ten opzichte van september 2012 is het aantal werkzoekenden in Zuidoost-Brabant in een jaar tijd toegenomen met 50% en hier komt op korte termijn nog geen verbetering in. De beroepsbevolking bestaat in Zuidoost-Brabant uit bijna 350.000 personen. In 2012 nam deze groep weer wat toe, vooral omdat het aantal jongeren (15-25 jaar) en het aantal 45-plussers dat actief is op de arbeidsmarkt is toegenomen. Naar verwachting blijft de totale bevolking van de regio ook groeien, met name het aandeel ouderen neemt daarbij snel toe.

Groei van aantal nieuwe bedrijven

In de eerste drie kwartalen van 2013 is het aantal gestarte ondernemingen landelijk met bijna 2% toegenomen. In Zuidoost-Brabant ligt de groei met 2,1% op een vergelijkbaar niveau. In de provincie Noord-Brabant als geheel is de voornaamste groei van het aantal starters te zien in de industrie en het onderwijs. Aan de andere kant ontwikkelt het aantal starters in de detailhandel zich minder snel dan landelijk. In Zuidoost-Brabant ligt er veel nadruk op het faciliteren van nieuwe technologische bedrijven. Zeker voor dit soort bedrijven biedt de regio een zeer interessant vestigingsklimaat. De praktijk leert dat naast deze groep er echter ook een grote groep starters is die bij gebrek aan zicht op een baan in loondienst noodgedwongen de stap naar het ondernemerschap maakt.

Economische positie Zuidoost-Brabant in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Lager	Lager

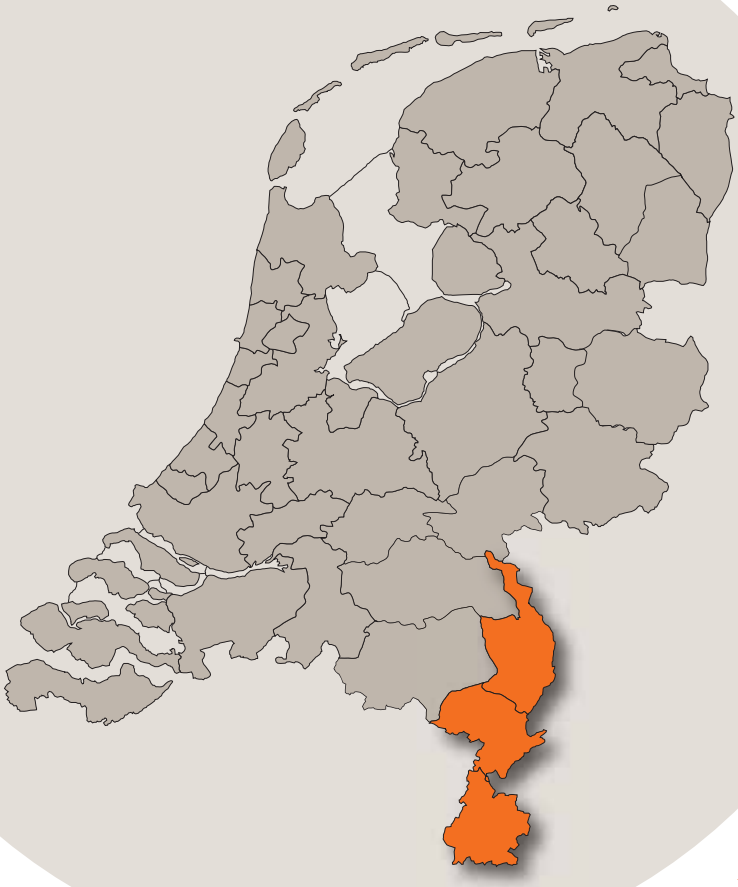
Bron: ING Economisch Bureau

13 Limburg

Thijs Geijer

Regio econoom

Noord-Limburg

Midden-Limburg

Zuid-Limburg

Van krimp naar groei in Limburg

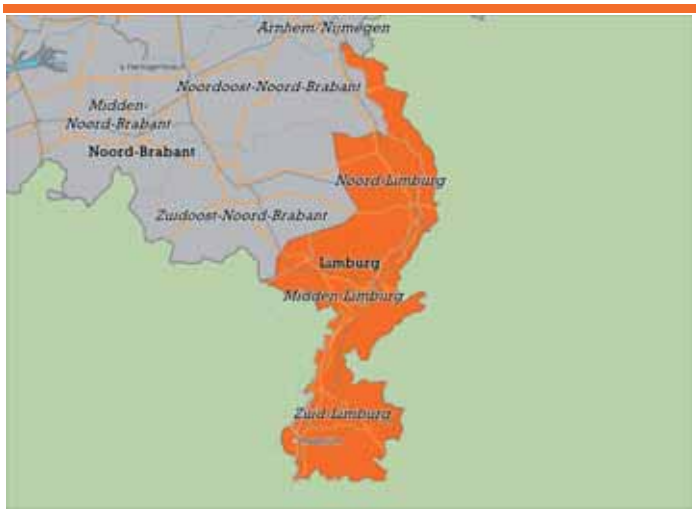
- **In 2014 is er in Limburg sprake van een lichte economische groei van 0,3%. Die wordt ondersteund door exporterende sectoren zoals de industrie en logistiek.**
- **De verbetering in de economie wordt nog geremd door krimp in de bouw, detailhandel en bij de overheid.**
- **Tijdens 2013 is de werkloosheid in Limburg sneller toegenomen dan landelijk. Momenteel ligt deze op een vergelijkbaar niveau, nadat de werkloosheid in 2012 nog duidelijk lager was.**

Economie gaat voorzichtig vooruit

De Limburgse economie als geheel trekt in 2014 weer wat aan met een voorziene groei van 0,3% (landelijk is de groei 0,5%). Een aantal sectoren loopt voorop in het herstel. Zo profiteren de maakindustrie en de chemische industrie duidelijk van de solide vraag uit het buitenland. Dit geldt ook voor de logistiek en de hieraan gerelateerde dienstverlening. Aan de andere kant geldt ook voor Limburg dat de sectoren die op consumentenbestedingen draaien, zoals de detailhandel en horeca, nog altijd met de terughoudendheid onder consumenten kampen. Toeristische bestedingen van Belgen en Duitsers zorgen echter dat veel Limburgse winkeliers naar verhouding wat minder afhankelijk zijn van de binnenlandse bestedingen. Het helpt daarbij dat de consumentenbestedingen in die twee buurlanden zich zichtbaar beter hebben ontwikkeld dan in Nederland. Voor zover er sprake is van groei dan zit die vooral in het noorden van de provincie, Midden- en Zuid-Limburg doen het naar verhouding iets minder goed. Dit komt onder andere doordat de bijdrage van de bevolkingsontwikkeling in het noorden positiever is dan in het zuiden. Verder profiteert Noord-Limburg ervan dat er naar verhouding meer bedrijven in de machinebouw en elektrotechnische industrie aanwezig zijn.

Werkloosheid flink gestegen

In 2012 was Limburg nog een van de provincies waar de werkloosheid duidelijk onder het landelijk gemiddelde uitkwam. Hierin is in 2013 echter verandering gekomen, zo lag de werkloosheid in het tweede kwartaal iets boven de 8%. Landelijk was op dat moment sprake van een werkloosheid van 8,3%. Op de landelijke arbeidsmarkt wordt een stijging van de werkloosheid verwacht tot 9% in 2014. Ook in Limburg zal de werkloosheid in 2014 op dit hoge niveau uitkomen (9%). De stijging van het aantal werkzoekenden in 2013 doet zich in Limburg vooral voor bij hoger opgeleiden. Voor een deel zijn het jongeren die op de arbeidsmarkt komen en moeite hebben om een eerste baan te vinden. Echter ook in de leeftijdsgroepen 27-50 jaar en 50+ zijn er nu meer mensen op zoek naar werk dan een jaar geleden. Hoewel het aantal werkzoekenden is gestegen en het aantal vacatures is gedaald, worden nog altijd ruim 3.300 banen aangeboden.

Aantal startende ondernemers neemt toe

Het aantal startende ondernemers is in de eerste drie kwartalen van 2013 gestegen ten opzichte van een jaar eerder. Het blijkt dat veel startende ondernemers zich niet laten weerhouden door het economische klimaat. Blijkbaar zien ze nog voldoende mogelijkheden om een bedrijf te beginnen. Daarnaast is er een groep starters die bij gebrek aan zicht op een baan in loondienst noodgedwongen de stap naar het ondernemerschap maakt. Gezamenlijk zorgen deze ondernemers ervoor dat er in Limburg 3% meer starters waren, landelijk was de groei bijna 2%. Vooral in de industrie en detailhandel beginnen in 2013 flink meer bedrijven dan in 2012. De bouw, groothandel en zorg zijn momenteel minder in trek. In absolute aantallen heeft Zuid-Limburg de meeste starters, de sterkste groei zit echter in Noord-Limburg.

Export zet Noord-Limburg op goede spoor

- **Regionale economie koerst af op 0,8% groei in 2014.**
- **Noord-Limburg presteert in economisch opzicht beter dan de rest van Limburg.**
- **Aantal startende bedrijven fors gestegen in 2013.**

Economisch herstel in 2014 door industrie en logistiek

Naar verwachting groeit de economie in Noord-Limburg met 0,8% in 2014. Afgezet tegen provincie (0,3%) en Nederland als geheel (0,5%) doet de regio het daarmee iets beter. Daarmee laat het regionale bedrijfsleven een periode van krimp achter zich. De agrarische sector ziet de productie toenemen en dan vooral bij melkveehouders en akkerbouwers. Maar met name in de, voor Noord-Limburg belangrijke, tuinbouw hebben veel bedrijven te kampen met wisselende opbrengsten voor hun product. Exporterende sectoren die zich meer richten op goederen of diensten met een hogere toegevoegde waarde zoals de maakindustrie en logistieke dienstverlening profiteren van de groeiende vraag in het buitenland. Gezien het economische belang van deze sectoren in Noord-Limburg heeft dat een duidelijk effect. De van de consumentenbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en horeca, kampen nog altijd met de terughoudendheid onder Nederlandse consumenten. Ondanks dat de immigratie naar Limburg vanuit met name Duitsland en Oost-Europa is toegenomen gaat het CBS er in prognoses van uit dat de bevolking de komende jaren wat zal afnemen. Om de groei vast te houden is het regionale bedrijfsleven er dan ook veel aan gelegen om goed opgeleide werknemers aan de regio te binden.

Regionale arbeidsmarkt onder druk

Noord-Limburg heeft naar verhouding een lage werkloosheid. In 2012 was deze slechts 4% tegenover 5,5% in Limburg en 6,4% landelijk. De beroepsbevolking in de regio bestaat uit circa 133.000 personen en is sinds 2010 weer wat gegroeid, vooral omdat het aantal 45-plussers dat actief is op de arbeidsmarkt toenam. Net als landelijk neemt het belang van jongeren in de beroepsbevolking geleidelijk wat af.
In 2013 is op provinciaal niveau een snelle stijging van de werkloosheid te zien tot 8,5%, met mogelijk een toename tot 9,0% in 2014 (Nederland 9,0%). Het vooruitzicht is dat Noord-Limburg hier wat onder blijft. Voor veel bedrijven is de personeelsbehoefte gedaald. Dit resulteert in een duidelijke daling van het aantal vacatures en een flinke toename van het aantal werkzoekenden. Het belang van jongeren in de Noord-Limburgse beroepsbevolking is wat lager dan landelijk. Dit werkt door in de leeftijdsopbouw van de groep werkzoekenden. In Noord-Limburg maken jongeren 11,1% uit van het totaal aantal werkzoekenden, dit is onder het Nederlandse gemiddelde van 12,7%.

Forse toename startende bedrijven

Het aantal startende ondernemers laat in Noord-Limburg in de eerste drie kwartalen van 2013 een duidelijke groei zien. Waar hun aantal in Nederland met 1,9% groeit, is het aantal nieuwe bedrijven in Noord-Limburg ruim 12% hoger dan een jaar eerder. Kennelijk zijn er regionaal meer ondernemers die voldoende mogelijkheden zien om een bedrijf te beginnen. Daarnaast speelt echter ook mee dat er een grote groep starters is die bij gebrek aan zicht op een baan in loondienst noodgedwongen de stap naar het ondernemerschap maakt. De meeste nieuwe bedrijven starten in de zakelijke dienstverlening, verder beginnen ook veel mensen een bedrijf in de detailhandel (zowel winkels als webshops) of de zorg.

Economische positie Noord-Limburg in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Hoger	Hoger
Werkloosheid	Lager	Lager

Bron: ING Economisch Bureau

Voorzichtig herstel van regionale economie

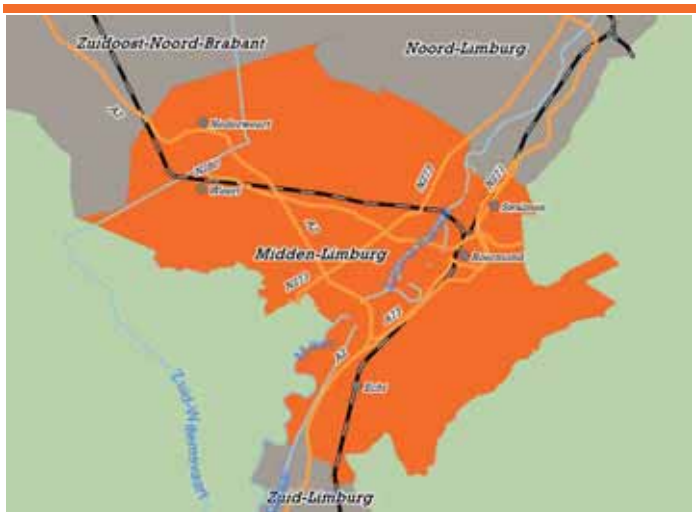
- **Economisch herstel in Midden-Limburg komt in 2014 uit op 0,3%.**
- **Detailhandel profiteert van Duitse bezoekers maar kampt ook met afvloeiing van bestedingen vanwege btw- en accijnstoerisme.**
- **Meer startende ondernemers in de regio in 2013.**

Economie vertoont voorzichtig herstel in 2014

Er is in 2014 sprake van economische groei in Midden-Limburg maar met 0,3% houdt die nog niet over. Dat is wat lager dan het landelijk gemiddelde (0,5%) maar is wel in lijn met de groei in de provincie. Ook markeert de verbetering het omslagpunt waarbij de regio een periode van krimp achter zich laat. Met name de op het buitenland gerichte sectoren lopen voorop in het herstel, de industrie, groothandel en logistiek zijn hier voorbeelden van. Daarnaast levert ook de energiesector, en dan specifiek de Clauscentrale, een belangrijke bijdrage aan de regionale toegevoegde waarde van het bedrijfsleven. Sterke veranderingen in de energiemarkt maken het voor energiebedrijven echter noodzakelijk om hun strategie en de inzet van verschillende typen centrales tegen het licht te houden. De van de consumentenbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en horeca, kampen nog altijd met de terughoudendheid onder Nederlandse consumenten. Daarnaast is de regio gevoelig voor afvloeiing van bestedingen aan accijnsgoederen (benzine, drank en tabak) naar Duitsland en België. Vooral in Midden-Limburg vormen Duitse consumenten echter ook een belangrijke doelgroep voor winkeliers en horecaondernemers. Zeker in hun uitgaven aan duurzame goederen zoals elektronica en kleding blijkt dat Duitse consumenten niet zo rigoureus bezuinigen als dat in ons eigen land het geval is.

Regio kan niet ontkomen aan stijging werkloosheid

Midden-Limburg heeft naar verhouding een lage werkloosheid. In 2012 was deze 4,8% tegenover 5,5% in Limburg en 6,4% landelijk. De beroepsbevolking in de regio bestaat uit circa 108.000 personen en nam in 2012 weer wat toe, vooral omdat het aantal 45-plussers dat actief is op de arbeidsmarkt is toegenomen. Net als landelijk neemt het belang van jongeren in de beroepsbevolking geleidelijk wat af.
In 2013 is op provinciaal niveau een snelle stijging van de werkloosheid te zien tot 8,5%. Voor heel Limburg komt de werkloosheid in 2014 naar verwachting uit op 9,0%. Midden-Limburg blijft hier waarschijnlijk wat onder. De slechtere arbeidsmarktomstandigheden vertalen zich in 2013 onder andere in een sterke stijging van het aantal werkzoekenden ten opzichte van een jaar terug (in september ruim 40% hoger). De stijging deed zich het sterkst voor bij werkzoekenden met HBO of bachelor diploma.

Aantal startende bedrijven vertoont opleving

Het aantal startende bedrijven in Midden-Limburg neemt in 2013 toe. In de eerste drie kwartalen van 2013 was de groei bijna 4%, landelijk was sprake van een toename van bijna 2%. Kennelijk zijn er regionaal meer ondernemers die voldoende mogelijkheden zien om een bedrijf te beginnen. Daarnaast speelt echter ook mee dat er een grote groep starters is die bij gebrek aan zicht op een baan in loondienst noodgedwongen de stap naar het ondernemerschap maakt. De meeste nieuwe bedrijven starten in de zakelijke dienstverlening, verder beginnen ook veel mensen een bedrijf in de detailhandel (zowel winkels als webshops) of de zorg.

Economische positie Midden-Limburg in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Vergelijkbaar	Lager
Werkloosheid	Lager	Vergelijkbaar

Bron: ING Economisch Bureau

Economische groei in balans

- **Zuid-Limburgse economie stabiliseert in 2014.**
- **Chemische industrie zorgt voor positieve impuls, zorg is in 2014 geen groeisector meer.**
- **Groei van het aantal startende bedrijven blijft achter in 2013.**

Van krimp naar stabilisatie

De economie van Zuid-Limburg realiseert in 2014 naar verwachting een minimale groei van 0,1%. De daling van de bevolking is hier relatief een belangrijke factor in en zorgt ervoor dat de regio het iets minder doet dan de andere Limburgse regio's en Nederland als geheel (0,5% groei). Waar de regio wel van profiteert zijn de goede verwachtingen voor de chemie en het naar verhouding kleine belang van de nog krimpende bouwsector. Verder is de zorg een grote sector in Zuid-Limburg, landelijk is in 2014 voor het eerst in decennia sprake van een lichte krimp in de totale zorguitgaven (hieronder vallen bijvoorbeeld ouderenzorg, kinderopvang en jeugdzorg). In de zorgvraag van ouderen vindt er landelijk en in de regio nog wel een toename plaats. Door stelselwijzigingen wordt die vraag echter anders ingevuld dan voorheen.

De van consumentenbestedingen afhankelijke sectoren, zoals de detailhandel en horeca, kampen nog altijd met de terughoudendheid onder Nederlandse consumenten. Zeker in een toeristische regio als Zuid-Limburg komen die bestedingen echter voor een groot deel van buiten het gebied. Daarbij lijkt het toerisme in de regio wel wat onder druk te staan. Voornamelijk bij langere verblijven van Nederlanders in de regio is sprake van een teruggang. Het aantal buitenlandse bezoekers ontwikkelde zich daarentegen positief, onder andere door een groter aantal Belgische gasten.

Toenemende werkloosheid in 2013 en 2014

Zuid-Limburg heeft naar verhouding een gemiddelde werkloosheid. In 2012 was deze 6,6% tegenover 5,5% in Limburg en 6,4% landelijk. De beroepsbevolking in de regio bestaat uit circa 267.000 personen en nam in 2012 iets af. Dit kwam vooral door een daling van het aantal 35-45 jarigen op de arbeidsmarkt. Het aantal 45-plussers op de arbeidsmarkt nam juist toe. In 2013 is op provinciaal niveau een snelle stijging van de werkloosheid te zien. Voor heel Limburg komt de werkloosheid in 2014 naar verwachting uit op 9,0%, waarbij Zuid-Limburg mogelijk nog wat hoger uitkomt. Dit is echter ook zeer afhankelijk van het aantal mensen dat zich beschikbaar stelt op de arbeidsmarkt. Daarbij blijkt dat het aantal werkzoekenden in Zuid-Limburg in september 2013 bijna 30% hoger lag dan een jaar geleden (landelijk was dit 50%).

Minder startende bedrijven in 2013

Als enige Limburgse regio zag Zuid-Limburg het aantal startende bedrijven in het eerste deel van 2013 met 1,1% iets teruglopen. Dit kan wijzen op minder vertrouwen bij mensen om te starten met ondernemer. Echter ook een afname van de (beroeps)bevolking kan voor een lager aantal nieuwe bedrijven zorgen. Desondanks heeft Zuid-Limburg in zijn totaliteit meer startende bedrijven dan Noord- en Midden-Limburg samen. Ten opzichte van Nederland zagen in Limburg vooral meer ondernemers in de industrie en de detailhandel kansen om te beginnen.

Economische positie Zuid-Limburg in 2014

	Ten opzichte van Provincie	Ten opzichte van Nederland
Economische groei	Lager	Lager
Werkloosheid	Hoger	Hoger

Bron: ING Economisch Bureau

Contactpersonen

ING Economisch Bureau

Regio-econoom Groningen, Friesland, Drenthe	Henk van den Brink	020 5639506
Regio-econoom Overijssel, Gelderland, Utrecht	Ferdinand Nijboer	020 6523450
Regio-econoom Noord-Holland, Zuid-Holland, Flevoland	Rico Luman	020 5639893
Regio-econoom Zeeland, Noord-Brabant, Limburg	Thijs Geijer	020 5634875

ING in uw regio

MKB

Regiodirecteur MKB Noord-Oost	Martin van den Hemel	06 25000918
Rayondirecteur Veluwe en Stedendriehoek	Ron Jager	06 55397382
Rayondirecteur Friesland	Gert-Jan Winkeler	06 23144312
Rayondirecteur Zuid-Drenthe-IJsselVecht	Jan Willem van den Berg	06 50263251
Rayondirecteur Oost-Nederland	Corné Pauwels	06 29065253
Rayondirecteur Groningen-Assen	Jaco Koopmans	06 52321453
Regiodirecteur MKB Noord-West	Marcel de Goeij	06 52008511
Rayondirecteur Noord-Holland Noord	Ronald Smit	06 50666938
Rayondirecteur Zaanstreek	Ruben Uitendaal	06 55812960
Rayondirecteur Amstelland-West	Gerard Bakker	06 50637995
Rayondirecteur Amsterdam Centrum	Bas Vanhorick	06 30901942
Rayondirecteur Flevoland	Robbert Jan Kromkamp	06 30279223
Rayondirecteur Haarlem-Haarlemmermeer	Erwin Baens	06 29470569
Rayondirecteur Gooi-Eemland	Frank Warmerdam	06 55813759
Rayondirecteur Utrecht-Heuvelrug	Simone Tietema	06 52372608
Rayondirecteur Zuid-West Utrecht	Wout van der Schaft	06 50666992
Regiodirecteur MKB Zuid-Oost	Marcel Beckers	06 52547039
Rayondirecteur Midden-Gelderland	Ellen-Marie Koek	06 50678412
Rayondirecteur Zuid-Gelderland	Sidney van den Bergh	06 15018137
Rayondirecteur Noord-Oost Brabant	Rob Wagemakers	06 55397600
Rayondirecteur Zuid-Oost Brabant	Han Gasseling	06 21823240
Rayondirecteur Limburg	Daniël Gosler	06 55812766
Regiodirecteur MKB Zuid-West	Dick de Boer	06 55174888
Rayondirecteur Rotterdam-Vlaardingen	Dick Nonnekes	06 55777965
Rayondirecteur Rotterdam-Zuid en Eilanden	Dennis van den Busken	06 30905140
Rayondirecteur Breda-Midden Brabant	Hans van de Grift	06 54237064
Rayondirecteur Zeeland-West Brabant	Chris Cornet	06 50617041
Rayondirecteur Den Haag-Omgeving	Johan Otto	06 21713904
Rayondirecteur Den Haag-Westland	Robert-Jan Wijnhoud	06 15063910
Rayondirecteur Dordrecht-Capelle a/d IJssel	Evert de Gijsel	06 55798825
Rayondirecteur Rijnland-Groene Hart	Joost Berkhout	06 54983985

Grootbedrijf & Instellingen

Regiodirecteur GB&I Noord-Oost	Gerrit Keen	06 55870025
Districtsdirecteur IJsselland	Arnold Hofmeijer	06 27041612
Districtsdirecteur Noord-Nederland	Klaas Jan Hutten	06 54367746
Districtsdirecteur Oost-Nederland	Erik ten Kate	06 55860591

Contactpersonen
vervolg

Regiodirecteur GB&I Noord-West	Gijs van Wijgerden	06 55170380
Districtsdirecteur Amsterdam	Reinoud van Helbergen	06 27087524
Districtsdirecteur Midden Nederland	Thomas Eterman	06 30546623
Districtsdirecteur Noord-Holland	Michel van Nieuwland	06 55397520
Regiodirecteur GB&I Zuid-Oost	Paul van Vuuren	06 54312674
Districtsdirecteur Arnhem-Nijmegen	Renco Kraak	06 55880534
Districtsdirecteur Oost-Brabant	Jan Willem Overwater	06 30273811
Districtsdirecteur Limburg	Dennis Langenhuizen	06 54371065
Regiodirecteur GB&I Zuid-West	Ali Bouchrit	06 30068351
Districtsdirecteur Rotterdam	Bastiaan van der Knaap	06 55777735
Districtsdirecteur Zuid-Holland	Dominique ter Schure	06 27077052
Districtsdirecteur West & Midden Brabant, Zeeland	Job den Hamer	06 30625270

Disclaimer
De informatie in dit rapport geeft de persoonlijke mening weer van de analist(en) en geen enkel deel van de beloning van de analist(en) was, is, of zal direct of indirect gerelateerd zijn aan het opnemen van specifieke aanbevelingen of meningen in dit rapport. De analisten die aan deze publicatie hebben bijgedragen voldoen allen aan de vereisten zoals gesteld door hun nationale toezichthouders aan de uitoefening van hun vak. Deze publicatie is opgesteld namens ING Bank N.V., gevestigd te Amsterdam en slechts bedoeld ter informatie van haar cliënten. ING Bank N.V. is onderdeel van ING Groep N.V. Deze publicatie is geen beleggingsaanbeveling noch een aanbieding of uitnodiging tot koop of verkoop van enig financieel instrument. Deze publicatie is louter informatief en mag niet worden beschouwd als advies. ING Bank N.V. betrekt haar informatie van betrouwbaar geachte bronnen en heeft alle mogelijke zorg betracht om er voor te zorgen dat ten tijde van de publicatie de informatie waarop zij haar visie in dit rapport heeft gebaseerd niet onjuist of misleidend is. ING Bank N.V. geeft geen garantie dat de door haar gebruikte informatie accuraat of compleet is. De informatie in dit rapport kan gewijzigd worden zonder enige vorm van aankondiging. ING Bank N.V. noch één of meer van haar directeuren of werknemers aanvaardt enige aansprakelijkheid voor enig direct of indirect verlies of schade voortkomend uit het gebruik van (de inhoud van) deze publicatie alsmede voor druk- en zetfouten in deze publicatie. Auteursrecht en rechten ter bescherming van gegevensbestanden zijn van toepassing op deze publicatie. Overneming van gegevens uit deze publicatie is toegestaan, mits de bron wordt vermeld. In Nederland is ING Bank N.V. geregistreerd bij en staat onder toezicht van De Nederlandsche Bank en de Autoriteit Financiële Markten.

De tekst is afgesloten op 6 december 2013.

Zuidoost-Friesland Noord-Drenthe Zuidoost-Drenthe
Overijssel Twente Veluwe Achterhoek Arnhem /
Noord-Holland Alkmaar en omgeving IJmond Agg
Het Gooi en Vechtstreek Aggl. Leiden en Bollenstre
Oost-Zuid-Holland Groot-Rijnmond Zuidoost-Zuid-
West-Noord-Brabant Midden-Noord-Brabant Noor
Noord-Limburg Midden-Limburg Zuid-Limburg
Overig Groningen Noord-Friesland Zuidwest-Frie
Drenthe Zuidwest-Drenthe Noord-Overijssel Zuid
Arnhem / Nijmegen Zuidwest-Gelderland Utrecht
IJmond Agglomeratie Haarlem Zaanstreek Groot-
en Bollenstreek Agglomeratie 's-Gravenhage Delf
Zuidoost-Zuid-Holland Zeeuwsch-Vlaanderen Ove
Brabant Noordoost-Noord-Brabant Zuidoost-Noor
Limburg Flevoland Oost-Groningen Delfzijl en om
Zuidwest-Friesland Zuidoost-Friesland Noord-Dre
Overijssel Zuidwest-Overijssel Twente Veluwe A
Utrecht Kop van Noord-Holland Alkmaar en omge
Groot-Amsterdam Het Gooi en Vechtstreek Aggl.
Delft en Westland Oost-Zuid-Holland Groot-Rijnm
Overig Zeeland West-Noord-Brabant Midden-No

ING